МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ДОШКІЛЬНОЇ ТА ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: «**ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ»**

Виконав: студент 2 курсу, групи 8.0133
спеціальності 013 «Початкова освіта»
освітньо-професійної програми «Початкова освіта»
А. В. Рей

Керівник: доцент кафедри дошкільної та початкової освіти, к. філол. н., доцент
_____ С. О. Доброскок

Рецензент: професор кафедри дошкільної та початкової освіти, д. пед. н.
_____ Л. О. Сущенко

Запоріжжя
2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра дошкільної та початкової освіти
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 013 «Початкова освіта»
Освітньо-професійна програма «Початкова освіта»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри_____
«20» листопада 2024 року

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Рею Андрію Володимировичу

1. Тема роботи: «Формування комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки»
керівник роботи Доброскок Світлана Олександрівна, доцент кафедри дошкільної та початкової освіти, к. філол. н., доцент
затверджена наказом ЗНУ від «24» вересня 2024 р. № 1447-с

2. Строк подання студентом роботи: 20 листопада 2024 р.

3. Вихідні дані до роботи: матеріали педагогічної практики, курсових робіт

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, що належить розробити): проаналізувати сучасний стан розроблення проблеми комунікативної активності у науковій літературі та сформулювати на цій основі вихідні теоретичні засади дослідження; дослідити специфіку взаємозв'язку комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів з ефективністю навчання у закладі вищої освіти; визначити, науково обґрунтувати й експериментально перевірити психолого-педагогічні умови формування комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів як фактора їх ефективної навчальної діяльності; розробити методичні рекомендації щодо актуалізації потреби у спілкуванні майбутніх учителів початкових класів як умови спонукання до комунікативної активності.

5. Перелік графічного матеріалу: таблиць – 8, рисунків – 5.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Консультант	Дата, підпис	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Доброскок С. О.	02.02.24 р.	02.02.24 р.
Розділ 1	Доброскок С. О.	17.03.24 р.	17.03.24 р.
Розділ 2	Доброскок С. О.	14.05.24 р.	14.05.24 р.
Розділ 3	Доброскок С. О.	02.09.24 р.	02.09.24 р.
Висновки	Доброскок С. О.	23.10.24 р.	23.10.24 р.

7. Дата видачі завдання: 02.02.24 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-лютий	виконано
2	Написання вступу	квітень	виконано
3	Написання першого розділу	травень-червень	виконано
4	Написання другого розділу	серпень	виконано
5	Написання третього розділу	вересень	виконано
6	Написання висновків	жовтень	виконано
7	Оформлення роботи, рецензування	листопад	виконано
8	Захист	грудень	виконано

Студент _____А. В. Рей
(підпис) (прізвище та ініціали)
Керівник роботи _____С. О. Доброскок
(підпис) (прізвище та ініціали)

Нормоконтроль пройдено
Нормоконтролер _____Ю. Є. Зубцова
(підпис) (прізвище та ініціали)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 87 с., 8 таблиць, 5 рисунків, 69 джерел.

Мета дослідження: визначити й науково обґрунтувати психолого-педагогічні умови формування комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів.

Об’єкт дослідження – комунікативна активність майбутніх учителів початкових класів у контексті навчальної діяльності.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні умови формування комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів як фактора їх ефективної навчальної діяльності.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз, осмислення і узагальнення філософської, культурологічної, соціально-психологічної та психолого-педагогічної літератури); емпіричні (спостереження, анкетування, тестування, індивідуальні та групові бесіди, психолого-педагогічний експеримент).

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що визначено й науково обґрунтовано особливості формування комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів як фактора їх ефективної навчальної діяльності.

Практичне значення дослідження полягає в розробленні та упровадженні методичних рекомендацій щодо актуалізації потреби у спілкуванні майбутніх учителів початкових класів як умови спонукання їх до комунікативної активності.

Результати дослідження можуть бути використані викладачами закладів вищої та післядипломної освіти з метою підвищення рівня професіоналізму майбутніх учителів початкових класів.

КОМУНІКАЦІЯ, ВЗАЄМОДІЯ, КОМУНІКАТИВНА АКТИВНІСТЬ, МАЙБУТНІ УЧИТЕЛІ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ, ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА

SUMMARY

Rei A. V. Formation of Communicative Activity of the Future Primary School Teachers in the Process of Professional Training

The qualifying work consists of an introduction, three chapters, conclusions, a list of references (69 items). The volume of the qualifying paper is 88 pages (with 70 pages of the main text). The work contains 8 tables and 5 figures.

The purpose of the study is to identify and scientifically substantiate the psychological and pedagogical conditions for the development of communicative activity in future primary school teachers.

According to the purpose, the following tasks are defined:

1. To analyze the current state of the problem of communicative activity in the scientific literature and formulate, on this basis, the initial theoretical foundations of the research.

2. To investigate the specifics of the relationship between the communicative activity of future primary school teachers and the effectiveness of learning in higher education institutions.

3. To determine the psychological and pedagogical conditions for the formation of communicative activity in future primary school teachers as a factor in their effective educational activities.

4. To develop methodological recommendations for activating the need for communication among future primary school teachers as a condition for encouraging communicative activity.

The object of the study is communicative activity of future primary school teachers in the context of educational activities.

The subject of the study is psychological and pedagogical conditions for the formation of communicative activity in future primary school teachers as a factor in their effective educational activities.

The first chapter, «Theoretical Prerequisites for the Study of Communicative Activity of Future Primary School Teachers in the Process of Professional Training», provides a scientific interpretation of the concept of «communicative activity» and presents the features of the development of communicative activity in future primary school teachers during professional training.

The second chapter, «Experimental Study of the Features of Communicative Activity of Future Primary School Teachers in the Process of Professional Training», includes a diagnosis of the level of communicative activity formation among future primary school teachers during professional training; it identifies the need for communication in the practice of educational activities of future primary school teachers and presents the correlation between communicative and cognitive activity in the system of value orientations of future primary school teachers.

The third chapter, «Psychological and Pedagogical Conditions for the Formation of Communicative Activity in Future Primary School Teachers as a Factor in Their Effective Educational Activity», substantiates the appropriateness of communicative training for future primary school teachers and presents a communicative orientation as a factor in optimizing communicative activity in future primary school teachers.

Keywords: communication, interaction, communicative activity, future primary school teachers, professional training.

ЗМІСТ

Вступ……. 8
Розділ 1 Теоретичні передумови дослідження комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки 11
1.1. Комунікативна активність майбутніх педагогів як наукова проблема 11
1.2. Особливості формування комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів у професійної підготовки …… 17
Розділ 2. Експериментальне дослідження особливостей комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки……. 32
2.1. Основні методи діагностики комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів..…..... 32
2.2. Визначення потреби у спілкуванні у практиці навчальної діяльності майбутніх учителів початкових класів……... 39
2.3. Співвідношення комунікативної та пізнавальної активності в системі ціннісних орієнтацій майбутніх учителів початкових класів…… 46
Розділ 3. Психолого-педагогічні умови формування комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів як фактора їх ефективної навчальної діяльності……. 58
3.1. Обґрунтування доцільності комунікативної підготовки майбутніх учителів початкових класів……. 58
3.2. Комунікативна установка як чинник оптимізації комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів……... 62
3.3. Актуалізація потреби у спілкуванні як умова спонукання комунікативної активності здобувачів вищої освіти спеціальності 013 «Початкова освіта»…….. 69
Висновки..... 77
Список використаних джерел..... 80

ВСТУП

Результативність підготовки майбутніх учителів початкових класів в умовах сьогодення в закладах вищої освіти залежить не тільки від реалізації професіоналізму науково-педагогічних кадрів, інноваційних форм і методів викладання, а також умінь здійснювати соціальну взаємодію, вибудовувати ефективні комунікації, вирішувати конфліктні ситуації тощо. Модернізація системи підготовки майбутніх учителів початкових класів продиктована потребою соціуму в оновленні її змісту та підходів.

Тому сьогодні закономірно посилюється потреба у вчителях, здатних до активного спілкування, застосування умінь ефективно взаємодіяти з усіма учасниками освітнього процесу, переконувати їх у пріоритетності позицій, ефективності власних цілей, відстоювати свою професійну позицію, застосовувати продуктивні стратегії й тактики та ін. У зв'язку з цим актуалізується проблема вивчення особливостей комунікативної активності здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня спеціальності 013 «Початкова освіта» та впливу цих особливостей на успішність їх навчальної та майбутньої професійної діяльності.

Особливо важливим є питання розвитку комунікативної компетентності майбутніх учителів початкових класів, що включає комунікативні знання, уміння, навички, організаційно-комунікативні здібності, застосування ціннісно-смислових суджень і позицій, сукупності прийомів вербального впливу, що спрямовано на оволодіння усіма засобами спілкування.

Низка державних нормативно-правових документів підтверджує актуально-перспективний характер вищеокреслених завдань. Насамперед, це Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»); Закони України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність»; Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021-2031 роки; Концепція «Нова українська школа»; Державний

стандарт початкової освіти, Професійний стандарт «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти» та ін.

Суттєвий інтерес становлять наукові праці дослідників, у яких розкрито окремі аспекти окресленої проблеми:

– підготовка майбутніх учителів початкових класів у закладах вищої освіти (О. Андрющенко, О. Біда, Ю. Зубцова, Л. Ілійчук, Л. Корольова, О. Онопрієнко, Р. Пріма, О. Савченко, Л. Сущенко, Т. Турбар, О. Федій, З. Шевців та ін.);

– значущість комунікативних якостей в діяльності педагога (В. Власенко, О. Коропецька, О. Лахтадир, С. Максименко, Л. Петровська, М. Савчин, В. Семиченко, М. Тоба, Т. Щербан, Т. Яценко та ін.) та у сфері управління (Л. Возняк, Л. Карамушка, О. Кощинець, О. Панасюк, В. Черевко, Я. Шкурко, Г. Юркевич та ін.);

– комунікативна підготовка майбутнього фахівця (С. Амеліна, Н. Вітюк, Н. Волкова, О. Литвинова, С. Максименко, Л. Орбан-Лембрик, С. Терещук, М. Савчин, В. Семиченко, О. Швед та ін.);

– вияв комунікативних бар'єрів у здобувачів вищої освіти (Г. Бойченко, Л. Березовська, Н. Вітюк, І. Глазкова, О. Винославська, Г. Микитюк, Т. Шепеленко та ін.).

Актуальність та недостатня вивченість зазначеної проблеми зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи: *«Формування комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки»*.

Мета дослідження: визначити, науково обґрунтувати й експериментально перевірити психолого-педагогічні умови формування комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів.

Відповідно до мети визначено такі завдання дослідження:

1. Проаналізувати сучасний стан розроблення проблеми комунікативної активності у науковій літературі та сформулювати на цій основі вихідні теоретичні засади дослідження.

2. Дослідити специфіку взаємозв’язку комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів з ефективністю навчання у закладі вищої освіти.

3. Визначити, науково обґрунтувати й експериментально перевірити психолого-педагогічні умови формування комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів як фактора їх ефективної навчальної діяльності.

4. Розробити методичні рекомендації щодо актуалізації потреби у спілкуванні майбутніх учителів початкових класів як умови спонукання до комунікативної активності.

Об’єкт дослідження – комунікативна активність майбутніх учителів початкових класів у контексті навчальної діяльності.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні умови формування комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів як фактора їх ефективної навчальної діяльності.

Для розв’язання накреслених завдань були використані такі *методи дослідження:* теоретичні (аналіз, осмислення і узагальнення філософської, культурологічної, соціально-психологічної та психолого-педагогічної літератури); емпіричні (спостереження, анкетування, тестування, індивідуальні та групові бесіди, психолого-педагогічний експеримент).

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що автором визначено й науково обґрунтовано особливості формування комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів як фактора їх ефективної навчальної діяльності.

Практичне значення дослідження полягає в розробленні та упровадженні методичних рекомендацій щодо актуалізації потреби у спілкуванні майбутніх учителів початкових класів як умови спонукання їх до комунікативної активності.

Результати дослідження можуть бути використані викладачами закладів вищої та післядипломної освіти з метою підвищення рівня професіоналізму майбутніх учителів початкових класів.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

1.1. Комунікативна активність майбутніх педагогів як наукова проблема

Важливою умовою здійснення процесів спілкування виступає комунікативна активність учасників взаємодії. Розглядаючи спілкування з позиції суб'єкт-суб'єктного підходу, учені трактують його як особливу самостійну форму активності суб'єкта. Опираючись на дослідження [2; 7; 18; 37], слід відмітити, що активність визначає комунікативну діяльність індивіда, її мотиви, цілі, спрямованість, рівень потреби здійснювати цю діяльність, тобто, є рушійною силою, джерелом спонукання в людини власних комунікативних особливостей. З огляду на сказане, в основу вивчення впливу комунікативних особливостей здобувачів вищої освіти на процес навчальної діяльності поставлений методологічний принцип активної взаємодії особистості з оточуючим середовищем та з самим собою. Такий підхід дає можливість розкрити специфіку становлення мінливої особистості у світі, що також змінюється. Важливість даного підходу полягає ще й в тому, що основною характеристикою активності є її приналежність суб'єкту. Тобто, будь-який акт спілкування як засіб організації діяльності чи як прояв людського буття суб'єкта неможливий без вияву його активності.

Аналіз наукової літератури показав розробку проблеми активності як загальнонаукової категорії. Поняття «комунікативна активність» виявилось незначною мірою дослідженим, хоча низка авторів наголошує (К. Абуханова-Славська, І. Бруслова, В. Кольцова, Л. Орбан-Лембрик, В. Семиченко,

Т. Середа та ін.), що активність у спілкуванні виступає чинником ефективного комунікативного процесу.

Комунікативна природа навчальної діяльності, як це було показано, передбачає наявність активної взаємодії учасників спілкування (як викладачів, так і здобувачів вищої освіти). Якщо з якої-небудь причини відбувається порушення характерних форм людської взаємодії, то весь комунікативний процес та розкриття особистості у ньому піддаються певним деформаціям [9]. Тому комунікативну активність можна розглядати як типовий для даної особистості узагальнений спосіб відображення та здійснення комунікативних, а через них і життєвих потреб особистості. Психологічними характеристиками комунікативної активності виступають рівень потреби у спілкуванні, комунікативні установки, спрямованість особистості у комунікативному процесі, комунікативні здібності, вміння, навички, ціннісно-смислові орієнтації. Загалом, комунікативна активність виступає як багаторівнева категорія, що розкриває індивідуально-особистісний рівень та спосіб здійснення спілкування.

Вияви активності у спілкуванні залежать від співвідношення внутрішніх та зовнішніх чинників. До внутрішніх чинників відносять психологічні характеристики активності. Дані характеристики формуються в умовах дійових зв’язків людини із соціумом. Рушійною силою психічного розвитку як саморуху є суперечності, розв’язати які можна завдяки активній взаємодії людини та соціального середовища. Саме індивід визначає участь у формах цілісного вияву активності, її якість. Зовнішні, соціальні чинники діють на людину як стимул чи гальмо. Тобто, зовнішній комунікативний простір, ситуація закладу вищої освіти (далі – ЗВО), педагогічне спілкування, студентське спілкування, весь освітній процес зумовлює формування комунікативної активності здобувачів вищої освіти під час навчальної діяльності.

На основі наукових надбань В. Кан-Каліка можна виокремити три напрями комунікативної активності:

– наявність стійких звичок, прийомів, способів реалізації власних комунікативних намірів, що відображаються у досвіді спілкування;

– особливості спілкування в ситуаціях професійної діяльності;

– особливості спілкування за межами професійної діяльності. Приймаючи до уваги розробки ученого, зосередимо увагу саме на напрямах комунікативних процесів студенства.

Процеси спілкування здобувачів вищої освіти у ситуації ЗВО, окрім міжособистісної комунікації, включають два напрями вияву комунікативної активності: як засіб оволодіння знань;, як відображення цих знань та застосування їх на практиці. Формування та вияв комунікативної активності в процесі навчальної діяльності полягає у прийнятті, засвоєнні та відображенні інформації.

В основу аналізу процесу комунікативної активності покладена модель прийняття та засвоєння особистістю цінностей, розроблена Л. Орбан-Лембрик [34].

Згідно Л. Орбан-Лембрик, процес прийняття, засвоєння та відображення інформації в практичній діяльності відбувається в тому випадку, якщо зовнішні цінності не суперечать ціннісним орієнтаціям особистості, чи повідомлення допомагає суб’єкту задовільними будь-які власні потреби. Разом із тим, комунікативна активність безпосередньо пов’язана із пізнавальною активністю (рис. 1.1).

Засвоєння інформації відбувається тільки при виявах комунікативної активності. У випадку пасивності, байдужості подальше опрацювання повідомлення відсутнє, а відтак не здійснюється її прийняття чи заперечення. Тобто, при індиферентному сприйнятті інформації індивід не проявляє пізнавальної активності щодо неї.

Під час активної діяльності у спілкуванні людина усвідомлює, переосмислює почуте, і, як наслідок сприймає чи заперечує повідомлення. В обох випадках відбувається засвоєння інформації, різниця полягає у її

значущості для особистості та подальшому використанні в практичній діяльності.

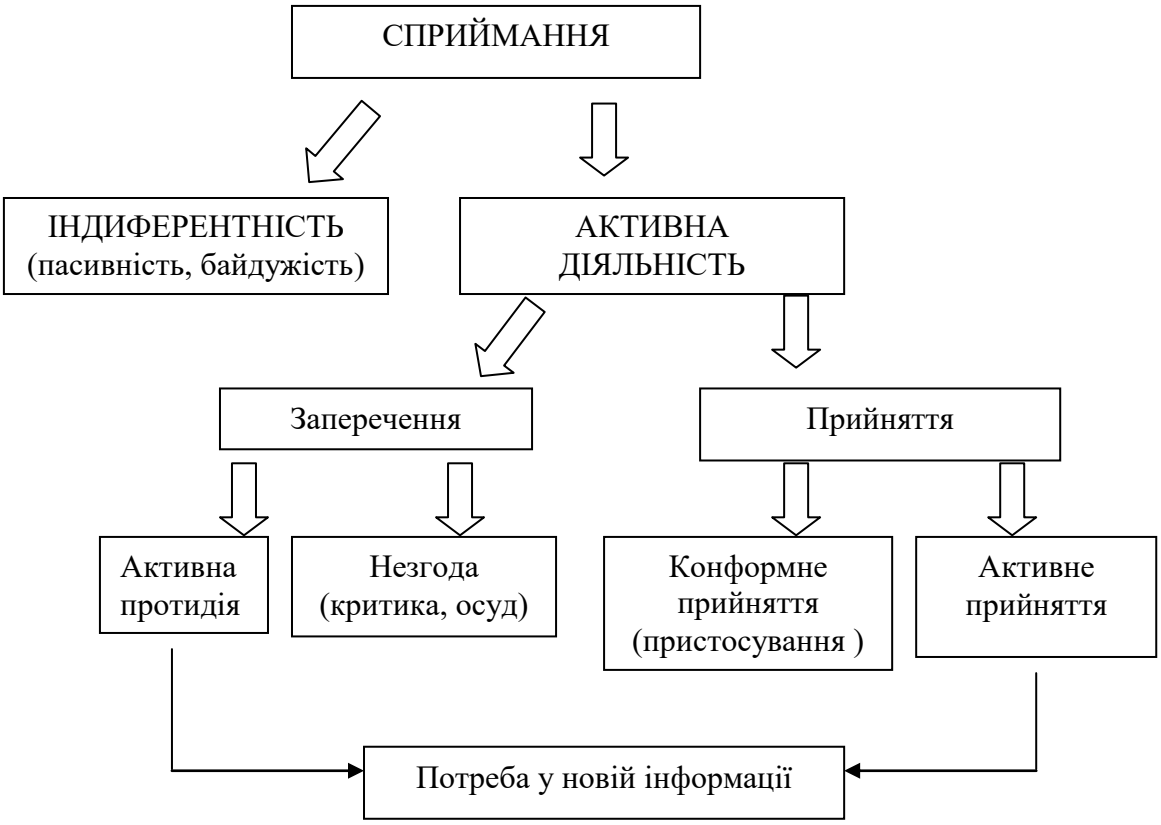

Рисунок 1.1. Схема формування активності при засвоєнні інформації (за Л. Орбан-Лембрик) [34]

При прийнятті повідомлення засвоюється як значиме і використовується в подальшій діяльності суб'єкта. Інформація, що заперечується, сприймається суб'єктом як така, що не відповідає системі ціннісних орієнтацій і не використовується на практиці.

Звичайно, процес засвоєння знань може відбуватись некомунікативними методами (скажімо, аналіз літератури). Проте, враховуючи комунікативну природу навчальної діяльності у вищому закладі освіти, в нашому дослідженні пізнавальна активність розглядається через призму процесів спілкування.

Важливою умовою ефективного процесу засвоєння інформації та її передачі відіграють комунікативні особливості учасників взаємодії. Комунікативна активність здобувачів вищої освіти реалізується в системі цільових установок, ціннісних орієнтацій, спрямованості особистості,

визначаючи її мотиваційно-потребову сферу спілкування, комунікативні установки, вміння та здібності, комунікативні якості та властивості, вибір способів та стилів спілкування [46; 52]. Тобто, комунікативні особливості особистості є формою вияву її комунікативної активності.

Активність здобувачів вищої освіти проявляється у тому, наскільки глибоко він усвідомлює, виражає, оцінює та реалізує свої життєві потреби, задовольняє свої прагнення та інтереси в оволодінні знаннями та вміннями майбутньої професії. Тобто, важливим компонентом активності виступає потреба.

Про включеність потреби у структуру активності наголошує К. Абульханова-Славська, яка розглядає потребу як чинник вивчення зростання чи спаду активності. Одержуючи задоволення від характеру діяльності, особистість завдяки активності здобуває нові способи вирішення соціально-психологічних суперечностей, нові способи співвіднесення себе з іншими людьми, переконується в правильності своєї позиції, в її адекватності власному життю. В структурі комунікативної активності таку роль відіграють потреби у спілкуванні, рівень розвитку яких відображає міру включеності кожного здобувача в комунікативні процеси. Враховуючи реальні результати комунікативної активності, людина відчуває таке задоволення, яке піднімає активність на новий рівень, розвиває нові комунікативні мотиви, вдосконалює здатність саморегуляції в процесах спілкування [58]. Задоволення у спілкуванні одних потреб виступає основою актуалізації нових потреб.

Задоволеність спілкуванням і відносинами трактується [9] як характеристика суб'єктивної сторони міжособистісних відносин на свідомому і несвідомому рівнях; психологічний стан, наділений ефектом мобілізації у багатьох видах діяльності; включає почуття повноцінності і стабільності міжособистісних відносин при відсутності страхів, підозрілості, напруження, почуття самотності.

В. Кан-Калік комунікативну спрямованість особистості пов'язує з виникненням потреби у взаємодії з іншими людьми, з успішністю цієї взаємодії

і емоційним задоволенням, які людина одержує у процесі буденного чи професійного спілкування. Тобто, мова йдеться про комунікативну активність, яка знаходить відображення у потребі в спілкуванні та у задоволенні від спілкування [9].

Загалом, розглядаючи потребу у спілкуванні як мотиваційну основу комунікативної активності, можна стверджувати, що низький рівень потреби у спілкуванні спричиняє низьку комунікативну активність, високий рівень сприяє зростанню комунікативної активності.

На думку дослідників (С. Анисимов, І. Бех, Л. Овсянецька, Р. Павелків, Ф. Василюк та ін.) цінності і смисли відіграють важливу роль у життєдіяльності особистості. Як слушно підкреслює В. Лабунська [37], внутрішня гармонія цінностей людини може інтерпритуватись як прояв цілісності особистості і бути показником не тільки її зрілості, але й успішності спілкування. Науковці твердять, що основою справжнього спілкування є відношення до іншого і до себе як до суб'єкта, який є неповторним у своїй активності, і як до цінності. Важливим в даному контексті буде розгляд сприймання молодою людиною самого процесу спілкування як цінності. За Е. Фроммом, характерна особливість людини – можливість реалізувати себе і знайти своє щастя тільки у спілкуванні з іншими людьми. Можна стверджувати, що цінність процесу спілкування для особистості підвищує її комунікативну активність.

Серед комунікативних особливостей доцільно виокремити комунікативні установки. До проблеми взаємозв'язку установок та ефективності процесу спілкування зверталась низка науковців [1; 3; 7; 10; 13; 26].

Оскільки комунікативні установки виступають одним із чинників комунікативної природи навчальної діяльності, відображають готовність особистості реагувати певним чином у комунікативних ситуаціях, нами підкреслюється актуальність даного феномену для комунікативної активності, визначаючи її подальшу спрямованість, стиль спілкування та ефективність процесу спілкування.

1.2. Особливості формування комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів у професійної підготовки

При аналізі комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів слід звернути увагу на ті комунікативні якості, що впливають на ефективність взаємодії в атмосфері закладу вищої освіти, на вирішення здобувачами індивідуальних та спільних навчальних завдань та забезпечують результативність процесу спілкування. В контексті даної проблеми важливим буде розглянути трактування поняття «успішне спілкування». Услід за В. Куніциною, Н. Казариновою, В. Погольшею, Е. Мелибрудою, Л. Орбан-Лембрик, В. Семиченко та іншими науковцями під успішним спілкуванням будемо розуміти такий результат комунікативного процесу, при якому ефективними виступають як об'єктивні (досягнення мети, цілей, розв'язання завдань та ін.), так і суб'єктивні (задоволеність процесом спілкування, сприйняття партнера, встановлення взаєморозуміння тощо) характеристики спілкування. Виходячи зі сказаного, поняття «успішне – неуспішне спілкування», «ефективне – неефективне», «оптимальне – неоптимальне», «утруднене – неутруднене» можна розглядати як синоніми, оскільки вони відображають рівень результативності комунікативного процесу. У такому контексті можна виокремити комунікативні особливості, що сприяють ефективному спілкуванню та такі, що перешкоджають успішності комунікативного процесу. Оптимальний процес спілкування сприяє розвитку комунікативної активності. Як наголошує К. Абульханова-Славська, причини обмеження особистісної активності полягають як у дефіциті спілкування, так і в різних формах його порушення.

Більшість дослідників вважають, що для ефективного спілкування партнери повинні володіти комунікативним здібностями та вміннями. Розглянемо детальніше, які саме комунікативні здібності, вміння, особливості загалом проявляються у комунікативній активності та забезпечують успішність спілкування.

Зокрема, Н. Волошина [37] в структурі комунікативних здібностей виділяє чотири аспекти: база комунікативного потенціалу людини (комунікативні засоби, соціально-психологічні передумови до спілкування), нижній рівень виявлення комунікативних здібностей (навички спілкуватися), середній рівень комунікативної здібності (вміння спілкуватися), вищий рівень комунікативних здібностей.

С. Максименко у структуру комунікативних здібностей включає перцептивні процеси (високий рівень спостережливості), наголошує на важливості емпатії. Домінуюче у складі комунікативних здібностей – потреба у соціальній взаємодії (як потяг до спілкування).

Інтегральна теоретична модель структури комунікативних здібностей за Г. Васильєвим: гностична підструктура (здібність розуміти інших, вміння слухати партнера), експресивна підструктура (бути зрозумілим іншим, здібність до самовираження своєї особистості), інтеракційна (вимогливість до людей, уміння переконувати, такт, дисциплінованість, рішучість, ввічливість).

Л. Савенкова [48] при аналізі структури комунікативних здібностей наводить думки вчених, які вивчали дане явище в контексті педагогічних здібностей. Тобто, структурними компонентами комунікативних здібностей є емоційна стійкість (за В. Козієвим); вольові якості (за М. Левітовим), вимогливість та індивідуальний підхід (за Ф. Гоноболіним), вимогливість як риса характеру (за Н. Кузьміною) тощо.

Н. Косова у своєму дослідженні встановила взаємозв’язок комунікативних умінь з комунікативною активністю особистості, розглядаючи дану активність як специфічний вид діяльності в структурі спілкування, в діяльності по встановленні зв’язків з іншою людиною як об’єктом спілкування. Комунікативні уміння представленні в дослідженні як структурний елемент комунікативної активності (поряд з потребою у спілкуванні, оцінкою і оціночними діями), який виступає критерієм її сформованості на поведінковому рівні. Володіння комунікативними вміннями, на думку автора, переводить процес спілкування із стихійного в керований.

І. Бруснова [47] активність у спілкуванні розглядає поряд із умінням інформованості, умінням ініціювати спілкування, самостійністю, незалежністю у відношенні з партнером, умінням бути лідером, уважністю, умінням гнучко орієнтуватись в умовах спілкування, стриманістю, проникливістю, що забезпечують ефективність комунікативного процесу. Як відмічає автор, розвиток даних якостей визначається не стільки індивідуально-психологічними особливостями здобувачів вищої освіти, скільки детермінований специфічними умовами самої комунікативної діяльності.

В. Гаркуша в структуру мовних умінь вводить уміння висловити свою думку, брати участь у дискусії, вислухати іншого, висловити своє відношення, дати емоційну оцінку, уміння співвіднести свою мову з комунікативним контекстом висловлювання. Низка дослідників виділяють інформаційні вміння – як уміння генерувати ідею, кодувати її за допомогою символів (мова, немовні символи, інтонація), конструювати зміст інформації [46; 47]. Такі вміння є важливими при передачі інформації.

Одним із проявів комунікативної активності є перцептивна сторона спілкування. Психологія пізнання людьми один одного розглядається в працях Г. Андреєвої, А. Ковальова, Н. Кузьминої та ін. Низка авторів соціальну перцепцію розглядають у взаємозв’язку з успішним використанням індивідуального підходу, її впливу на рівень спілкування (М. Березовін, Я. Коломінський, С. Кондратьева та ін). Методи і способи підвищення ефективності міжособистісного сприймання розкриті в роботах В. Бедерханової, А. Золотнякової, Г. Ковальова, Л. Петровської, Т. Яценко та ін.

Значну роль у спілкуванні відіграють ті комунікативні особливості, які відображають здатність особистості до невербального контакту. Уміння невербальної комунікації виступають зовнішньою формою прояву спрямованості та інтересів, помислів і установок, рівня професіоналізму спеціаліста [19; 28]. Важливою характеристикою, яка сприяє ефективності

комунікативного процесу і відображає рівень комунікативної активності є товариськість, комунікабельність [20; 27; 29], контактність [32; 52].

Е. Орлова, досліджуючи формування комунікативних умінь здобувачів вищої освіти у процесі педагогічної практики, вводить власне «контактновстановлюючі вміння»: уміння встановлювати ділові контакти і підтримувати комунікативні відносини. Результати дослідження показали, що ефективне формування комунікативних умінь можливе в умовах реального освітнього процесу. Ідеться про важливість вміти побудувати ефективні контакти з іншими людьми, що передбачає актуалізацію комунікативної активності.

Питанню індивідуально-психологічних особливостей комунікабельності здобувачів вищої освіти присвячено дослідження Л. Бану. Автор стверджує, що операційно-динамічні характеристики комунікабельності, які можна розглядати як комунікативну активність (прагнення до спілкування, ініціативність в процесі спілкування, легкість встановлення контактів та їх стійкість, широта кола спілкування) впливають: а) на розвиток важливих властивостей особистості; б) на успішність навчальної і суспільної діяльності здобувачів вищої освіти; в) на пізнання ними себе і оточуючих. Наукові розвідки дослідника підкреслюють актуальність оптимізації комунікативної активності здобувачів вищої освіти в освітньому процесі.

Т. Середа розглядає комунікативну активність, реалізацію її оптимальних форм і рівнів як важливий компонент адаптації здобувача до стресової ситуації у ЗВО. Підкреслено, що в стресі такі характеристики спілкування як зворотній зв’язок, емоційність, впевненість, нервозність, жестикуляція виконують, окрім комунікативної, ще й функцію саморегуляції психічної напруженості.

У роботі М. Аргайла установлено залежність поведінки і взаємовідносин, які утворюються між суб’єктами в процесі рішення задач від особливостей особистісних характеристик тих, хто спілкуються. Особлива увага приділяється такому аспекту взаємодії як сприйняття партнера по спілкуванню. В якості домінуючих чинників, які обумовлюють ефективність спілкування, автор

виокремлює наступні: ціль, правила, ролі, вибір елементарних дій (репертуар елементів), послідовність поведінкових актів, мова і мовна діяльність, труднощі взаємодії і навички їх подолання. Всі чинники взаємопов'язані між собою і утворюють певну систему.

Н. Мельникова, проаналізувавши підходи різних авторів, виокремила три блоки характеристик, які сприяють чи утруднюють процес спілкування. 1 блок – особистісний: потреба у спілкуванні, відношення до себе, до інших, до діяльності спілкування, тобто, ті характеристики, які утворюють систему комунікативних установок особистості, визначають її спрямованість та характер спілкування. 2 блок – соціально-перцептивний: механізми міжособистісної перцепції, а також ті елементи когнітивної та емоційної сфери, які визначають точність і адекватність міжособистісного сприймання. 3 блок – операційно-технічний: комунікативні вміння, які забезпечують самовираження, взаємодію, легкість, спонтанність, свободу спілкування.

Е. Цуканова активність у спілкуванні розглядає поряд із особливостями відношень до людей, чесністю, почуттям спільності, культурою поведінки, поступливістю як характеристики комунікативної сфери учасників спілкування [60].

Аналізуючи суб'єкта міжособистісного та ділового спілкування В. Лабунська [65] використовує наступні соціально-психологічні та психологічні характеристики спілкування особистості в групі: спрямованість, установки, ціннісні орієнтації, система відношень особистості, стилі, стратегії взаємодії, соціально-перцептивні утворення, комунікативні навички та вміння, рольові, статусні позиції особистості і відповідність її поведінки соціокультурним та морально-етичним нормам. Дані характеристики можна розглядати як прояви комунікативної активності особистості в групі.

Згідно позиції В. Семиченко, важливим елементом комунікативної активності слід розглядати ініціативу. Важлива комунікативна особливість особистості – стриманість, врівноваженість у спілкуванні, уміння організовувати спілкування, контролювати свої почуття. Великого значення у

формуванні ефективного спілкування науковці надають таким рисам як доброзичливість, життєрадісність, привітність. Значними для успішного спілкування є відвертість, довірливість (прояв довіри і впевненість у добросовісності, щирості того, з ким спілкуєшся). Низка авторів виокремлюють й інші важливі комунікативні особливості: ввічливість, справедливість, взаєморозуміння, відкритість до спілкування, дотепність, упевненість в собі, самокритичність, дипломатичність, відсутність дріб'язковості, ненав'язливість, індивідуальний підхід у спілкуванні, відповідальність.

Досягнення взаєморозуміння й успішності комунікативного процесу загалом забезпечується завдяки емпатійним здібностям учасників спілкування. Узагальнюючи дані літератури, Т. Василишина наголошує, що найпоширенішим розумінням феномена емпатії є тлумачення останньої як особливої здатності (властивості) суб'єкта до осягнення (відображення, проникнення, входження, прийняття, співучасті, співчуття) емоційних переживань (станів) і внутрішнього світу (думок) іншої людини, що дозволяє партнерам досягти взаємоузгодження позицій, взаємопорозуміння, обрати у відповідності з цим спільні засоби само- і взаєморегуляції у процесі міжособистісної взаємодії (Ш. Бюлер, Л. Виговська, Т. Гаврилова, В. Івасишин, С. Максимець, Л. Попова, Л. Регуш, К. Роджерс, О. Санникова, М. Удовенко).

За своїм змістом явище емпатії є близьким до ідентифікації (ототожнення себе з іншим), яка розуміється як раціональне пізнання партнера по спілкуванню. В основі емпатії – осягнення емоційного стану іншої людини, проникнення в її переживання. Найпоширенішим розумінням феномену емпатії є тлумачення останньої як особливої здатності (властивості) суб'єкта до осягнення (відбиття, проникнення, входження, долучення, відгукуваності, прийняття, співучасті, співчуття) емоційних переживань (станів) і внутрішнього світу (думок) іншої людини, що дозволяє партнерам досягти взаємоузгодження позицій, взаємопорозуміння, обрати у відповідності з цим спільні засоби само- і взаєморегуляції у процесі міжособистісної взаємодії.

Результати емпіричних досліджень Т. Василишиної дозволили виокремити провідні особливості емпатійної особистості. До таких якостей належать: спрямованість на пізнання й розуміння іншої людини, рефлексивність, товариськість, емоційна чутливість, здатність до антиципації й саморегуляції. Особливості проявів емпатійних якостей дозволяють розглядати їх як один з видів комунікативної активності, що полягає в емоційному співпереживанні внутрішнього світу співрозмовника та у відповідності до цього – у виборі способів саморегуляції у процесі спілкування.

Слід відмітити важливу роль культури спілкування у системі комунікативних особливостей сучасної молоді. Теоретичні розвідки наукових джерел вказують на зв'язок між трактуванням поняття «культура спілкування» та наявністю у особистості комунікативних знань, умінь, навичок, дотриманням морально-етичних норм, що сприяють успішному комунікативному процесу [3; 46; 56; 58; 65]. Як відмічають дослідники, задля досягнення культури спілкування особистість повинна проявити високий рівень комунікативної активності, спрямованої на вирішення комунікативних завдань та на успішність самого процесу спілкування.

Аналіз літератури виявив низку досліджень, в яких звернено увагу на ті комунікативні особливості особистості, що не сприяють чи перешкоджають ефективності комунікативного процесу. Дослідженню перешкод на шляху досягнення успішного спілкування присвячені праці Е. Цуканової, В. Куніциної, Г. Ковальова, В. Лабунської.

Е. Цуканова, досліджуючи труднощі спілкування, встановила, що неформальні відносини, які утворюються між учасниками групи, можуть розглядатись як найбільш дієвий чинник ефективності групової взаємодії. Труднощі спілкування, зумовлені негативними міжособистісними відносинами, майже завжди відображаються на успішності вирішення групового завдання.

С. Коваль в результаті експериментальних досліджень виокремила низку чинників, які перешкоджають створення розвивальної комунікативної ситуації у ЗВО. До них належать: індивідуально-психологічні особливості здобувачів

вищої освіти; особливості взаємовідносин викладачів та студентів; індивідуально-психологічні особливості викладачів; особливості неформальних міжособистісних стосунків викладачів і здобувачів вищої освіти; міжособистісне спілкування студентів (егоїзм, завищена самооцінка, зарозумілість, хвалькуватість, самовпевненість, грубість; власна боязливість, сором'язливість, скованість; низький інтелектуальний рівень; неприродність поведінки; низький моральний і загальнокультурний рівень; взаємна недовіра; об'єктивні чинники (надмірна кількість здобувачів вищої освіти у групах, навчальне перевантаження).

Е. Мосейко [11] на основі емпіричних досліджень комунікативних бар'єрів серед здобувачів вищої освіти виокремила три групи характеристик учасників спілкування, що утруднюють комунікативний процес. До них належать: «зверх-активність» – самовпевненість, прагнення домінування, високомірність; «байдужість» – відсутність емпатії, емоційна холодність, пасивне спостереження; «скованість» – невпевненість у собі, закомплексованість, тривожність, замкненість.

Тобто, неадекватна комунікативна активність стає причиною порушень ефективності комунікативного процесу. Виявлено, що люди, які звичайно не відчувають труднощів у спілкуванні, при взаємодії з особами, яким характерні ці труднощі, відчувають дискомфорт, напруження, що сприяє виникненню комунікативного бар'єра і деструкції спілкування.

Низка авторів виділяють наступні комунікативні особливості, що перешкоджають ефективності спілкування: злість, замкнутість, підозрілість, роздратованість, невитриманість, лицемірство, черствість, сухість, заздрість, зарозумілість, прагнення показати свою перевагу, емоційна глухота, інфантильність, егоцентризм, егоїзм, невпевненість, боязливість, агресивність, схильність говорити неправду, сором'язливість. Перелічені комунікативні особливості також виступають проявами комунікативної активності. Проте, як уже відмічалось, вони не сприяють, а навпаки перешкоджають успішності

спілкування, а тому їх можна характеризувати як низька комунікативна активність з неефктивними проявами.

Важливою характеристикою комунікативної активності є стиль спілкування. У психолого-педагогічній науці стиль спілкування співвідносять із стилем діяльності педагога, керівника. В науковій літературі проблема класифікації стилів спілкування не має однозначного вирішення. Одні дослідники дотримуються відомої класифікації К. Левіна, в якій виокремлюються авторитарний, демократичний та ліберальний стилі керівництва. Інші дають власне визначення і класифікацію стилей.

Так, Є. Суботський, М. Тоба визначаючи стиль як форму, в якій відбувається обмін актами спілкування, виділяють прагматичний (учасник спілкування використовує партнера як засіб досягнення власних цілей) та альтруїстичний (інтереси партнера найважливіші) стилі.

Я. Коломінский розглядає стиль спілкування як поєднання внутрішніх спонук діяльності (тут мається на увазі вчителя) та їх зовнішній прояв. Вони визначають стиль вчителя як інтегральну характеристику його діяльності, в якій поєднані емоційні компоненти, що створюють мотиваційну основу виховання; когнітивні компоненти, утворені з педагогічних поглядів та переконань, операційні компоненти, які являють собою сукупність вербальних і невербальних засобів спілкування з дітьми [9].

В. Власенко також розглядає стиль спілкування через призму взаємодії педагога з вихованцями. Дане поняття тут розуміється як система методів і засобів спілкування. Важливим при цьому є адекватне співвідношення стабільності дій та вчинків педагога з властивим йому стилем керівництва і динамікою взаємин і взаємооцінок з учнями [8].

В. Куніцина, Н. Казаринова, В. Погольша стиль спілкування визначають як індивідуальну сталу форму комунікативної поведінки людини, яка проявляється в будь-яких умовах взаємодії – в ділових і особистих відносинах, в керівництві, у виховних розмовах з дітьми, в способах прийняття і втілення рішень, в обраних прийомах психологічного впливу на людей, в методах

вирішення міжособистісних та ділових конфліктів. Сформований стійкий індивідуальний стиль спілкування свідчить про рівень комунікативної майстерності, якої досягнула людина. Автори вважають, що стиль допускає подальше навчання нових умінь та навиків спілкування, засобів впливу на людей, способів зняття напруженості і пристосування, адаптації, подолання труднощів, що відчуваються. Особливий вплив на стиль спілкування людини має її професійна діяльність.

Стиль діяльності у спілкуванні – це в значній мірі характеристика конкретних способів реалізації комунікативного потенціалу особистості в самому процесі спілкування. Характер участі особистості у спілкуванні в кожному стилі виражений по-різному. В авторитарному стилі участь особистості у спілкуванні з іншими набуває поглинання спільної діяльності діяльністю одного з її учасників, у ліберальному стилі можна говорити про бездіяльність або недостатню діяльність особистості у спілкуванні. Оптимальна ж участь особистості у спілкуванні завжди припускає або має на увазі рівноправні відносини всіх учасників спільної комунікативної діяльності, діалогічної форми взаємодії.

В. Горяніна вважає, що стиль спілкування відображає специфіку взаємовідносин між людьми, в яких висвітлюється різноманітність та неповторність особистостей, включених у спілкування.

Ю. Чуфаровський під стилем спілкування розуміє сукупність стійких прийомів ведення самого процесу спілкування, які людина часто використовує в повсякденному житті. Дослідник виділяє особистісні, пізнавальні, емоційні та діяльнісні характеристики стилів спілкування. Особистісні характеристики стилю відображають переважання в його оцінках чи проявах соціально-психологічних або індивідуально-психологічних особливостей особистості. Пізнавальні характеристики оцінюють стиль з точки зору його інформаційної повноти, змістовності, доступності, логічності викладу, адекватності використання засобів спілкування. Емоційні характеристики відображають емоційну насиченість стилю, а діяльнісні – засоби впливу на свідомість і волю

співрозмовника [18]. Зазначене дає можливість тлумачити стиль спілкування як сукупність конкретних принципів, норм, методів, прийомів реалізації комунікативної активності особистості у взаємодії з іншими людьми.

При співвіднесенні типу спілкування із стилем діяльності доцільно скористатись традиційною характеристикою стилів спілкування К. Левіна. Установлено, що при авторитарному стилі взаємодії поряд із збільшенням об'єму роботи погіршується психологічний стан учасників спільної діяльності (зниження мотивації, творчого підходу, згуртованості групи і зростання агресивності та тривожності). При ліберальному стилі відносин різко знижується продуктивність роботи, погіршується її якість, а діяльність групи набуває ігрового характеру. На думку автора, найбільш продуктивним являється демократичний стиль спілкування, який забезпечує суб'єкт-суб'єктну взаємодію. У наш час дослідники використовують інші назви для опису вказаних стилів: директивний (командно-адміністративний, авторитарний), колегіальний (демократичний), потуральний (ліберальний, анархічний.)

Як відмічає Н. Вітюк, характер участі особистості у спілкуванні з іншими людьми у кожному стилі виражений по-різному. В авторитарному стилі ця участь набуває форми своєрідного поглинання спільної діяльності діяльністю одного з її учасників, у ліберальному спілкуванні можна говорити про бездіяльність або недостатню діяльність особистості у комунікативному процесі. Оптимальна ж участь особистості у спілкуванні завжди припускає або має на увазі рівноправні відносини всіх учасників спілкування, діалогічної форми взаємодії.

На основі емпіричних досліджень М. Тоба виявила взаємозв'язок між стилем спілкування та ціннісними орієнтаціями особистості педагогів. Зокрема, до найважливіших інструментальних цінностей (тобто цінностей-засобів, що слугують досягненню термінальних) педагоги з діалогічним стилем насамперед відносять: широту поглядів (вміння розуміти чужу точку зору, поважати чужі смаки), чесність, чуйність, терпимість, хороші манери, життєрадісність. Для педагогів з іншими стилями спілкування (авторитарним, маніпулятивним тощо)

характерна зовсім інша ієрархія інструментальних цінностей: нетерпимість до недоліків в собі та інших, тверда воля (вміння настояти на своєму), високі домагання, готовність відстоювати свою думку, раціоналізм, дисциплінованість.

Узагальнення досліджень щодо стилю спілкування дозволяють розглядати даний феномен як напрям та особливості прояву комунікативної активності у процесі взаємодії, визначаючи її засоби та способи реалізації. Від стилю спілкування залежить ефективність розвитку та формування особистісних відносин в навчальній групі, а також успішність навчання і виховання. Про це переконливо свідчать результати численних досліджень науковців.

Загалом, результати теоретичного аналізу комунікативних особливостей дозволяють виокремити ті, що відображають спрямованість особистості на спілкування, наявність комунікативних знань, умінь, навичок, суб'єкт-суб'єктну взаємодію, соціально-перцептивних здібностей, гуманістичні комунікативні установки, комунікативну культуру загалом і забезпечують успішність, ефективність комунікативного процесу, досягнення мети спілкування та вирішення комунікативних завдань.

Під *комунікативними особливостями, що перешкоджають процесу спілкування* можна розглядати ті характеристики, які відображають недостатній рівень розвитку комунікативних знань, умінь, навичок, культури спілкування та комунікативної активності загалом.

Узагальння теоретичних розвідок науковців дозволило виокремити низку характерних особливостей вияву комунікативної активності:

– комунікативні установки як внутрішній стан готовності до процесу спілкування, як стійке переконання при погляді на себе та партнера по взаємодії;

– потреба у спілкуванні як мотиваційна основа комунікативного потенціалу;

– комунікативні здібності, вміння навички, якості та властивості, що відображають прояви комунікативних особливостей;

– стиль взаємодії як сукупність конкретних методів, способів і засобів реалізації комунікативної активності особистості в певній ситуації спілкування.

Узагальнюючи сказане, необхідно відмітити важливість комунікативної активності при організації процесів спілкування в навчальній діяльності та пізнавальній активності. Недостатній рівень розвитку комунікативної активності перешкоджатиме ефективності процесу спілкування, засвоєнню нової інформації та пізнавальної активності. Тобто, ідеться про необхідність оптимізації складових комунікативної активності. Крім того, з нашої точки зору існуюча система психологічної (зокрема комунікативної) підготовки випускника вищої школи недостатньою мірою спрямована на розвиток комунікативної активності. Освітній процес передбачає в основному формування професійно важливих знань та умінь. В Україні традиційна модель освіти, в тому числі і вищої, зорієнтована на пізнавально-інформаційний підхід. Щодо комунікативної підготовки, то вона відступає на другий план, не реалізується, що породжує протиріччя між:

– фундаментальною теоретичною освітою майбутніх учителів початкових класів і недостатнім рівнем їх підготовки до організації взаємодії з учасниками освітнього процесу;

– необхідністю підвищення ефективності процесу формування комунікативної підготовки здобувачів вищої освіти і відсутністю належної теоретичної і методологічної бази, яка сприяє ефективному вирішенню проблеми;

– потенційними комунікативними можливостями дисциплін як профілюючого так і психолого-педагогічного циклів та неможливістю їх реалізації в традиційних формах і методах навчання.

Зазначене дозволяє розглядати оптимізацію комунікативної активності здобувача та її складових з метою досягнення успішності спілкування та ефективності навчальної діяльності як важливий напрям в загальній системі

професійного навчання в умовах закладу вищої освіти. Дійсно, постановка питання про спеціальну комунікативну підготовку в системі професійного становлення майбутніх учителів початкових класів пов'язана з усвідомленням тої ролі, яку виконує спілкування у власне навчальній діяльності, у подальшій фаховій діяльності, у взаємодії між людьми загалом.

При аналізі проблеми оптимізації комунікативної активності здобувачів вищої освіти звернено до сучасних надбань психолого-педагогічної науки. Зокрема, в основу розуміння даного процесу поставлені рекомендації науковців щодо комунікативної підготовки майбутніх педагогів (С. Амеліна, В. Власенко, Н. Волкова, О. Литвинова, М. Савчин, Л. Сущенко, С. Терещук та ін.); комунікативно орієнтованого навчання управлінських кадрів (Л. Карамушка, Л. Орбан-Лембрик, В. Третьяченко, І. Шкурко та ін.); формування навичок ділового спілкування (В. Лавриненко, Л. Орбан-Лембрик, А. Панфілова, Т. Чмут, Г. Чайка та ін.), подолання труднощів міжособистісного спілкування (С. Коваль, В. Лабунська, Е. Цуканова та ін.).

Згідно Г. Круглової [3], оптимізація освітнього процесу зумовлює необхідність удосконалення комунікативного впливу. Опимальне протікання комунікативної підготовки – важлива умова підвищення ефективності навчання і формування особистості здобувача.

Дослідження Т. Тихонової відображають взаємозв'язок впливу комунікативної підготовки та результативності спільної навчально-пізнавальної діяльності. Зокрема, серед напрямів досягнення результату спільної навчально-пізнавальної діяльності автор виокремлює і актуалізацію соціально-комунікативних властивостей партнерів та організацію семантичних засобів спілкування, форомування комунікативних навичок спілкування, оптимізації взаєморозуміння.

Загалом, комунікативна активність виступає головною, невід'ємною характеристикою особистості як суб'єкта спілкування. Комунікативна активність проявляється у комунікативних особливостях особистості, і, як наслідок, у мірі ефективності процесу спілкування. Серед комунікативних

особливостей компонентами комунікативної активності виступають потреба у спілкуванні як мотиваційна основа, комунікативні якості, що характеризують особистість у процесі спілкування (комунікативні установки, знання, вміння, навички, комунікативні властивості), стиль спілкування як прийоми та методи реалізації комунікативної активності. Дані складові перебувають у взаємодії, визначають та взаємодоповнюють один одного. Разом із тим, вони співвідносяться з пізнавальною активністю, виступаючи засобами оволодіння знань та відображення їх на практиці. Постає потреба вивчення рівня розвитку складових комунікативної активності, їх відображення у пізнавальній активності та накреслення шляхів оптимізації цих складових з метою підвищення ефективності навчальної діяльності.

РОЗДІЛ 2
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОМУНІКАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

2.1. Основні методи діагностики комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів

Завданням дослідно-експериментальної роботи було вивчення комунікативних особливостей майбутніх учителів початкових класів, їх вплив на ефективність навчальної діяльності. До діагностики було залучено здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 013 «Початкова освіта» Запорізького національного університету. У дослідженні брали участь студенти першого, третього і четвертого курсів. Практична реалізація даних завдань здійснювалась шляхом проведення констатувального етапу експерименту, метою якого було встановлення реального рівня розвитку комунікативних характеристик та комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів, а також виявлення залежності між комунікативними якостями здобувачів вищої освіти різних вікових категорій та успішністю їх навчання. В результаті вивчено мотивацію навчання у ЗВО, рівень потреби у спілкуванні.

Відповідно до розуміння природи комунікативних особливостей нами була розроблена програма дослідження, що включає два блоки методик.

Перший методичний блок передбачав вивчення власне комунікативних характеристик. Теоретичною основою емпіричного вивчення комунікативних особливостей слугували позиції щодо досліджених нами їх структурних компонентів, комунікативних складових навчальної діяльності та особливостей прояву комунікативної активності. Відповідно до цього перший блок методик спрямований безпосередньо на вивчення комунікативних особливостей та

комунікативної активності. Зокрема, досліджувались: рівень потреби у спілкуванні, комунікативні установки, соціально-перцептивні (зокрема, емпатійні) здібності, оцінка комунікативних якостей в системі цінностей, стилі спілкування.

За допомогою другого блоку методик досліджувалась ефективність навчальної діяльності: мотивація навчання у структурі комунікативної підготовки майбутніх учителів початкових класів, відношення до навчання в системі ціннісних орієнтацій студентів, спрямованість особистості на вирішення комунікативних завдань, взаємозв'язок між рівнем розвитку комунікативних якостей та ефективністю їх навчання.

У процесі дослідно-експериментальної роботи використано комплекс взаємодоповнюючих методик.

На першому етапі дослідження спілкування як особистісна потреба здобувача у ЗВО вивчалась за допомогою методики для визначення рівня потреби у спілкуванні (Ю. Орлов, В. Шкуркін). Тест містить твердження, які корелюють із ознаками двох протилежних груп: з високим і низьким рівнем потреби у спілкуванні. За допомогою даного тесту виділяють п'ять рівнів потреби у спілкуванні: низький, нижче середнього, середній, вище середнього, високий.

Для визначення ефективності навчальної діяльності у ЗВО використано методику «Мотивація навчання у закладі вищої освіти», запропоновану Т. Ільїною. У ній є три шкали: «придбання знань» (прагнення до придбання знань, допитливість); «оволодіння професією» (прагнення опанувати професійними знаннями і сформувати професійно важливі якості); «одержання диплома» (прагнення придбати диплом при формальному засвоєнні знань, прагнення до пошуку обхідних шляхів при здачі іспитів і заліків). Методика включає 50 тверджень, з якими опитувані погоджуються або ні. Крім того, переважання у здобувача обидвох перших мотивів свідчить про адекватність вибору обраної професії.

Для дослідження складових комунікативних особливостей та пізнавальної активності в системі ціннісних орієнтацій сучасного здобувача використано методику М. Рокича «Ціннісні орієнтації». Дана методика дозволяє, по-перше, проаналізувати ієрархію цінностей особистості з точки зору того, як вони відображають довготривалу життєву перспективу, тобто, що людина цінить зараз і до чого прагне в майбутньому (термінальні цінності); по-друге, ієрархію цінностей-засобів (інструментальні цінності). Цінності, запропоновані в методиці М. Рокича, в узагальненому вигляді відображають найбільш актуальні цінності людини, яка живе в сучасному розвиненому суспільстві. Серед усього набору цінностей детальному аналізу піддавалися позиції цінностей, що відображають пізнавальну активність здобувачів вищої освіти через призму їх комунікативних властивостей. З цією метою виокремимо дві групи цінностей.

До першої належать ті, що відображають життєві плани в рамках навчання в ЗВО та подальшого професійного становлення (цінності навчання та пізнавальної активності): життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, досягнений життєвим досвідом), цікава робота, активна діяльність (повнота і емоційна насищеність життя), свобода дій і вчинків, розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне удосконалення), пізнання (можливість розширення свого світогляду, освіти, загальної культури, інтелектуальний розвиток), продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей), творчість (можливість творчої діяльності. Друга група включає комунікативні засоби реалізації вищевказаних планів (комунікативні характеристики як цінності): вихованість (хороші манери), відповідальність (почуття обовязку, уміння тримати слово), чесність, незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче), життєрадісність (почуття гумору), непримиримість до недоліків в собі та інших, самоконтроль (стриманість, самодисципліна), тверда воля (вміння настояти на своєму, не відступати перед труднощами), сміливість у відстоюванні своєї думки, своїх поглядів, раціоналізм (вміння тверезо і логічно мислити, приймати обдумані,

Разом із тим, серед учасників дослідження проводилось опитування. Розроблена нами анкета включала 18 запитань, кожне з яких передбачало декілька варіантів відповідей. Питання опитувальника спрямовані на вивчення: особливостей спілкування з одногрупниками (питання 1, 2, 3), рівня задоволення потреби спілкування в атмосфері студентської групи (питання 10), навчальної активності здобувача (питання 4, 12, 15), відношення до викладання навчальних дисциплін (питання 14, 17), рівня задоволення пізнавальної потреби в ситуації академічної групи (питання 11), мотивації навчання (питання 13), характеру проблем, які викликають зацікавленість у здобувачів вищої освіти в процесі навчальної діяльності (питання 5), особливостей засвоєння навчального матеріалу (питання 7, 8), характекристик взаємодії викладачів зі здобувачами (питання 9), суб'єктивного оцінювання власної успішності (питання 18).

У результаті використання зазначених методик було виявлено загальні тенденції відповідності між комунікативними особливостями, мотивацією навчання здобувачів вищої освіти та процесом спілкування, в межах якого відбувається вся навчальна діяльність.

На другому етапі дослідження застосовано додаткові методики з метою детального дослідження проблеми, що вивчається.

Для вивчення соціально-перцептивних характеристик учасників дослідження нами використано методику діагностики рівня емпатії Є. Рогова. Згідно методики досліджено наступні види емпатії: до батьків, до тварин, до людей похилого віку, до дітей, до героїв художніх творів, до незнайомих чи малознайомих людей та загальний показник. Окрім того, методика передбачає виокремлення наступних рівнів емпатії: дуже високий, високий, середній, низький, дуже низький. При аналізі рівнів емпатії слід виходити із їх сутнісних характеристик, запропонованих автором методики.

Дуже високий рівень емпатії притаманний людям, у яких надміру (аж до хворобливого) розвинено співчуття та співпереживання. Такі люди надзвичайно вразливі, що спричиняє їм труднощі у спілкуванні. Характерним є комплекс провини при спробі потурбувати оточуючих, тривожність та неспокій

за рідних і близьких. Така надмірна емпатійність може сприяти розвитку нервових розладів. Високий рівень емпатії характерний людям, чутличим до потреб і проблем навколишніх, комунікабельним. Такі люди швидко встановлюють контакти з оточуючими, не є конфліктними особистостями. Їм притаманна відкритість, за що їх цінують інші. Об'єктивно ставляться до критики. При оцінюванні подій більше довіряють власним почуттям та інтуїції, аніж раціональним висновкам. Проте їх легко вивести з рівноваги. Середній рівень емпатії характерний людям, які не відзначаються особливою чутливістю, та емоційно черствими їх назвити не можна. У міжособистісних відносинах думка про оточуючих формулюється скоріше на основі їх вчинків, аніж на власних враженнях. Емоційні прояви переважно знаходяться під контролем. У спілкуванні – уважні, та не сприймають надмірних проявів емоцій партнера. Виникають проблеми у прогнозуванні розвитку відносин між людьми, тому часто певні вчинки оточуючих стають несподіваними. Немає розкованості почуттів і це перешкоджає повноцінному сприйняттю навколишніх. Низький рівень емпатії притаманний людям, в яких переважають обмежені емоційні прояви. У людей з дуже низьким рівнем емпатії емпатійні тенденції практично не розвинуті. Тобто, дуже високий, низький та дуже низький рівні спричиняють труднощі особистості у спілкуванні. Найбільш успішним можна вважати високий рівень емпатії.

Вивчення комунікативних установок здобувачів вищої освіти проводилось на основі методики діагностики комунікативної установки В. Бойко. Згідно методики, розглядались наступні компоненти негативної комунікативної установки (НКУ) у відношенні до інших людей та їх оцінці: замаскована (прихована) жорстокість; відкрита жорстокість – людина не приховує і не пом'якшує свої негативні оцінки і переживання з приводу більшості навколишніх, робить про них різкі, однозначні висновки, які практично не змінює; обгрунтований негативізм – відображається у негативно обгрунтованих негативних висновках про деякі типи людей і окремі сторони взаємодії; бурчання – схильність робити необгрунтовані узагальнення

негативних фактів при взаємодії з партнерами і спостереженні за соціальною дійсністю; негативний особистий досвід спілкування – відображає міру вдалої взаємодії із знайомими, друзями та партнерами у спільній діяльності.

Комунікативна установка відображається на рівні комунікативної толерантності. Дослідники виділяють чотири рівні комунікативної толерантності: 1) ситуативний рівень – фіксується у відношенні даної особистості до конкретної людини; 2) рівень типової комунікативної толерантності – виявляється у відношенні людини до збірних типів особистостей чи груп людей (нація, соціальний прошарок, представники певної професії); 3) професійний рівень – відношення до людей, з якими особистість взаємодіє з приводу професійної діяльності; 4) рівень загальної комунікативної толерантності – показує тенденції відношення до людей взагалі, зумовлені життєвим досвідом, установками, особливостями характеру, моральними принципами, станом психічного здоров'я людини. Загальна комунікативна толерантність поєднує в собі вищеперелічені рівні. Вивчення низького рівня загальної комунікативної толератності дає змогу дослідити тенденції відношення особистості до партнерів по спілкуванню. Для самоперевірки комунікативної установки учасникам експерименту було запропоновано вивчити власну комунікативну толерантність за рядом поведінкових ознак. До ознак низької комунікативної толерантності автори методики відносять: неприйняття індивідуальності іншого, взірець при оцінюванні інших – власне «Я», категоричність та консерватизм, невміння помякшувати враження про некомунікабельні риси партнера, прагнення перевиховати партнера, невміння пробачати помилки іншому, прагнення змінити партнера під свої потреби, нетерпимість до фізичних чи психічних вад людини, невміння пристосовуватись до партнерів.

Визначення спрямованості особистості в комунікативному процесі досліджувалось на основі методики «Спрямованість особистості» Б. Басса. За допомогою даного опитувальника виявляються наступні види спрямованості:

– спрямованість на себе – орієнтація на пряму нагороду і задоволення незалежно від виконаної роботи та інших учасників діяльності, агресивність в досягненні статусу, схильність до суперництва, дратівливість, тривожність, інтровертованість;

– спрямованість на спілкування – прагнення в будь-яких умовах підтримувати відносини з людьми, орієнтація на спільну діяльність, але часто не на користь виконанню конкретних завдань, орієнтація на соціальне одобрення, залежність від групи, потреба в емоційних відносинах з людьми;

– спрямованість на справу – зацікавленість у вирішенні ділових проблем, виконання завдання якнайкраще, орієнтація на ділову співпрацю, здатність відстояти власну точку зору, якщо вона допоможе розв’язати проблему.

Аналіз результатів даної методики доцільно інтерпретувати через призму ефективності комунікативного процесу. Спрямованість особистості на справу розглядається як намагання вирішувати комунікативні завдання та досягати ефективних результатів у процесі спілкування. Спрямованість на спілкування характеризує особистість, яка одержує задоволення від самого процесу спілкування, не завжди враховуючи при цьому його успішність. Орієнтація особистості на власне «Я» відкидає принципи діалогічного, суб’єкт-суб’єктного спілкування, не враховуються внутрішній світ іншої людини як партнера по спілкуванню.

Для вивчення внутрішньогрупового стилю спілкування використано модифіковану нами тестову карту комунікативної діяльності, розроблену на основі анкети О. Леонтьєва. Опитуваним пропонується сім пар протилежно спрямованих характеристик спілкування в групі (доброзичливість – недоброзичливість, зацікавленість – байдужість, сприяння прояву ініціативи – подавлення інціативи, відкритість – замкненість, активність – пасивність, гнучкість – жосткість, наявність індивідуального підходу у спілкуванні – відсутність індивідуального підходу у спілкуванні). Оцінка з приводу кожної пари вібувається за 7-бальною шкалою. Сума балів від 45 до 49 свідчить про

найвищу оцінку ситуації спілкування у групі, характеризується активною взаємодією. 35–44 бали – висока оцінка, спілкування в групі характеризується дружньою, невимушеною атмосферою. 24–34 бали – в загальному ситуація спілкування задовільняє учасників групи, 11–19 балів – низька оцінка комунікативної взаємодії.

Методами вивчення комунікативних особливостей майбутніх учителів початкових класів, зокрема, стилю спілкування, були також індивідуальні бесіди. Додатково з метою вивчення ефективності навчання до уваги бралась успішність здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 013 «Початкова освіта» Запорізького національного університету на екзаменаційних сесіях.

Паралельно проводилась робота з вивчення колективу студентської групи за допомогою спостережень та відвідувань лекційних і практичних занять. Отримані матеріали підлягали кількісному та якісному аналізу, що дало змогу виявити рівень розвитку комунікативних особливостей здобувачів вищої освіти, встановити відповідність між комунікативними особливостями опитуваних та мотивацією їх навчання у ЗВО.

Таким чином, ми використовували такі емпіричні методи дослідження, як експеримент, бесіда, анкетування, спостереження та методи математичної обробки інформації, які допомогли визначити потребу у спілкуванні у здобувачів вищої освіти.

2.2. Визначення потреби у спілкуванні у практиці навчальної діяльності майбутніх учителів початкових класів

Потреба у спілкуванні побудована на основі фундаментального прагнення людини до спільності та співпраці і пронизує усі сфери людського життя. У студентський період дана потреба знаходить своє відображення в атмосфері закладу вищої освіти. Провідною діяльністю здобувача є навчання,

спрямоване на здобуття за допомогою засобів спілкування теоретичних знань і пов’язаних з ними умінь і навичок в різних галузях суспільного знання. В ситуації вищої школи спілкування молодої людини набирає якісно нового змісту, чинниками якого можуть виступати від специфіки діяльності самого закладу освіти і до особливостей тієї групи, в якій навчається особистість.

Залежно від того, наскільки це нове спілкування буде задовольняти особистість, наскільки вона зможе себе реалізувати в ньому, настільки ефективнішою буде діяльність (а в даному випадку – навчання) здобувача.

Окрім того, рівень потреби у спілкуванні виступає компонентом комунікативних особливостей особистості, визначаючи її комунікативну активність. Рівень потреби у спілкуванні виступає одним із комунікативних компонентів навчальної діяльності. Водночас, потреба у спілкуванні постає як важливий елемент оптимізації комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів у ЗВО. З огляду на вищесказане потребу у спілкуванні необхідно розглядати як одну з умов успішного навчання.

Для емпіричного дослідження даної проблеми використано тест «Рівень потреби у спілкуванні» та «Мотивація навчання у закладі вищої освіти». Для верифікації результатів даних методик проведено анкетування. Опитування спрямоване на вивчення сприймання здобувачами відносин в академгрупі, рівня задоволення спілкуванням серед одногрупників, пізнавальною активністю та самостійною роботою здобувачів вищої освіти, мотивацією навчання у ЗВО.

Аналіз результатів опитування майбутніх учителів початкових класів щодо рівня потреби у спілкуванні показав, що серед них, незалежно від гендерних та вікових характеристик, переважає низький (52,3%) та нижче середнього (29,5%) рівні потреби у спілкуванні. Високий рівень має найнижчий показник – 1,7%. Серед опитуваних 4-го курсу такий показник відсутній взагалі. Причини такого явища стане предметом розгляду в подальшому дослідженні, але факт залишається фактом – до четвертого курсу студенти потрохи втрачають жагу до спілкування зі своїми однолітаками, надаючи

первагу спілкуванню в іншому середовищі, не пов'язаному із закладом вищої освіти.

Таблиця 2.1

Визначення рівня потреби у спілкуванні майбутніх учителів початкових класів

Рівень потреби у спілкуванні	Стать		Курси			Разом
	Чол.	Жін.	1	3	4	
	К-сть, %	К-сть, %	К-сть, %	К-сть, %	К-сть, %	К-сть, %
Низький	60,6	48,8	40,2	63,5	55,0	52,3
Нижче середнього	29,6	29,5	29,3	24,7	36,7	29,5
Середній	5,6	10,8	14,1	7,1	5,0	9,3
Вище середнього	2,8	9,0	13,0	3,5	3,3	7,2
Високий	1,4	1,8	3,3	1,2	-	1,7

Згідно даних таблиці 2.1, серед здобувачів вищої освіти першого курсу домінує низький рівень потреби у спілкуванні (40,2%). Розвиток потреби у спілкуванні нижче середнього рівня властивий 29,3% першокурсників. Середній рівень розвитку даної потреби характерний 14,1%, вище середнього – 13%, високий – 3,3% опитуваних першого курсу.

Серед майбутніх учителів початкових класів третього курсу виявлено 63,5% опитуваних із низьким рівнем потреби у спілкуванні. Нижче середнього рівня потреби у спілкуванні характерно 24,7% третьокурсників. Середній рівень даної потреби притаманний 7,1%, вище середнього – 3,5%, високий – 1,2%.

Результати опитування четвертокурсників показали у них домінування низького (55%) та нижче середнього (36,7%) рівнів потреби у спілкуванні. Середній рівень виявлено у 5%, вище середнього – у 3,3% здобувачів вищої освіти. Високий рівень спілкування не простежений серед опитуваних четвертого курсу.

Порівняємо результати методики за критерієм статі. У юнаків переважає низький рівень потреби у спілкуванні (60,6%). Серед дівчат даний рівень також виявився домінуючим, проте його кількісний показник менший, аніж у хлопців (48,8%). Дані розвитку нижче середнього рівня потреби у спілкуванні не

виявили гендерних відмінностей. Середній (10,8%) та вище середнього (9%) рівні переважають у дівчат у порівнянні з показниками юнаків (відповідно 5,6% та 2,8%). Високий рівень розвитку потреби у спілкуванні виявлено серед 1,4% юнаків та 1,8% дівчат. Коефіцієнт кореляції χ=9,72 ($\chi_{табл}$=9,49 при P<=0,05) вказує на суттєві відмінності у даних показниках.

Як бачимо, ієрархія поширення серед майбутніх учителів початкових класів рівнів потреби у спілкуванні стала на всіх курсах і не залежить від статі та віку. Згідно результатів методики, найбільш оптимальний розвиток потреби у спілкуванні спостерігається серед першокурсників (у порівнянні з опитуваними інших вікових груп). Так, у здобувачів вищої освіти першого курсу найнижчі показники низького рівня потреби у спілкуванні та найвищі – середнього та вище середнього. Низький розвиток потреби у спілкуванні простежується серед опитуваних четвертого курсу. Тобто, для показників середнього та вище середнього рівня портеби у спілкуванні характерна тенденція зменшення з віком відсотку майбутніх учителів початкових класів.

Кількісний аналіз даних методики «Мотивація навчання у закладі вищої освіти» (табл. 2.2) дав змогу виявити переважаючі мотиви навчання в університеті серед здобувачів вищої освіти 1-х, 3-х, 4-х курсів.

Таблиця 2.2

Мотивація навчання майбутніх учителів початкових класів у закладі вищої освіти

Мотивація навчання	Стать		Курси			Разом
	Чол.	Жін.	1	3	4	
	К-сть, %	К-сть, %	К-сть, %	К-сть, %	К-сть, %	К-сть, %
Придбання знань	32,9	28,2	30,4	36,9	18,3	29,7
Оволодіння професією	1,4	6,1	7,6	1,2	5	4,7
Одержання диплому	65,8	65,6	62	61,9	76,7	65,5

Мотивація «одержання диплому» є домінуючою серед опитуваних, незалежно від статі та вікової категорії. Спостерігається тенденція (з

невеликими відмінностями) зниження з віком показника переваги даної мотивації (найбільший показник на 1-му курсі, найменший – на 4-му).

Мотивація «придбання знань» займає другу позицію. З віком актуальність даного мотиву дещо знижується.

Мотивація «оволодіння професією» має найнижчі показники. Тобто, у навчальній діяльності здобувачів вищої освіти ми прослідкували таку ієрархію мотивів, яка не залежить від статевих чи вікових характеристик: одержання диплому, придбання знань, оволодіння професією. У кількісному співвідношенні мотиву «придбання знань» надають перевагу 29,7% здобувачів вищої освіти, 4,7% прагнуть оволодіти професією, 65,5% навчаються у ЗВО, щоб одержати диплом.

Розглянемо детальніше одержані результати кожної вікової групи опитуваних.

Мотиву «придбання знань» надають перевагу 30,4% майбутніх учителів початкових класів першого курсу. Мотивація на оволодіння професією домінує всього у 7,6%. Більшість першокурсників (62%) навчаються у ЗВО з метою одержання диплому. Серед здобувачів вищої освіти третього курсу мотив «придбання знань» є актуальний для 36,9%. Заради оволодіння професією навчається 1,2% опитуваних. Найбільш поширеним серед третьокурсників виявився мотив «одержання диплому». Студенти четвертого курсу також надають перевагу мотиву «одержання диплому» (76,7%). Мотивованих на оволодіння професією виявилось 5%. Придбання знань як мотив навчання у ЗВО є актуальний для 18,3% четверокурсників. Загалом, мотив «придбання знань» найбільш поширений серед здобувачів вищої освіти 3-го курсу, «оволодіння професією» – серед здобувачів вищої освіти 1-го курсу, «одержання диплому» – серед здобувачів вищої освіти 4-го курсу.

За допомогою даної методики дослідили і адекватність вибору професії. Слід сказати, що 1/3 опитуваних (34,4%) задоволені обраною професією, для 2/3 (65,7%) майбутніх учителів початкових класів основний мотив навчання у ЗВО – одержання диплому. Так, серед першокурсників, згідно результатів

методики адекватний вибір професії зробили 38%, серед третьокурсників – 38,1%, серед здобувачів вищої освіти четвертого курсу – 23,3% опитуваних. Серед юнаків адекватний вибір професії виявлено у 34,2%, серед дівчат – у 32,5%. Тобто, відмінностей за критерієм статі не простежено.

Досить інформативним є порівняння даних за визначенням мотивації навчання у ЗВО та виявленням рівня потреби у спілкуванні. Співвідношення рівня потреби у спілкуванні та мотивації навчання відображено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Взаємозв'язок рівня потреби у спілкуванні та мотивації навчання

Рівень потреби у спілкуванні / Мотивація навчання	Низький, %	Нижче середньо-го, %	Середній, %	Вище середньо-го,%	Високий, %
Придбання знань	30,2	32,6	18,6	15,1	3,5
Оволодіння професією	54,2	27,3	18,2	0	0
Одержання диплому	42,7	35,7	15,9	5,7	0

Так, серед здобувачів вищої освіти переважає низький (52,3%) та нижчий середнього (29,5%) рівні потреби у спілкуванні. Відповідно 65,5% студентів основним мотивом навчання у ЗВО бачать здобуття вищої освіти. Серед опитуваних (29,7%), в яких домінує мотив «придбання знань», 30,2% мають низький рівень потреби у спілкуванні, 32,6% – нижчий середнього, 18,6% – середній, 15,1% – вище середнього, 3,5% – високий рівень потреби у спілкуванні.

Для 4,6% здобувачів вищої освіти основний мотив навчання у ЗВО – оволодіння професією. Серед них 54,5% мають низький рівень потреби у спілкуванні, 27,3% – нижче середнього, 18,2% – середній рівень потреби у спілкуванні. Високий та вище середнього рівні потреби у спілкуванні у даної категорії здобувачів вищої освіти не спостерігається. Більшість майбутніх учителів початкових класів (65,5%) навчаються у ЗВО, щоб одержати диплом. Серед них – 42,7% мають низький рівень потреби у спілкуванні, 35,7% – нижчий середнього, 15,9% – середній, 5,7% – вище середнього.

Розглядаючи потребу у спілкуванні як джерело комунікативної активності, можна простежити рівень її розвитку серед сучасних здобувачів вищої освіти. Зокрема, домінування високих показників низького та нижче середнього рівнів потреби у спілкуванні вказують на низьку комунікативну активність опитуваних. Мотив «придбання знань» у цієї категорії здобувачів вищої освіти має найнижчі показники. Серед осіб, які прагнуть здобути знання, найменші показники низького та нижче середнього та найвищі – високого та вище середнього рівнів потреби у спілкуванні (у порівнянні з іншими здобувачами). Тобто, результати дослідження відображають вплив комунікативної активності на ефективність навчання.

Результати методики «Мотивація навчання у закладі вищої освіти» дають нам дані і про адекватність вибору професії. Адекватний вибір професії зробило 33,1% майбутніх учителів початкових класів. Одержання диплому як головний мотив навчання у ЗВО характерний 65,5% здобувачів вищої освіти. Результати дослідження показують, що у студентів переважає низький (52,3%) та нижчий середнього (29,5%) рівні потреби у спілкуванні. Низькі показники середнього (9,3%) та вище середнього (7,2%) рівнів потреби у спілкуванні. Зовсім незначний показник високого рівня потреби у спілкуванні (1,7%).

Аналіз результатів опитування показує, що у майбутніх учителів початкових класів домінують низький та нижче середнього рівні потреби у спілкуванні, мотивація навчання у ЗВО спрямована на одержання диплому.

Підсумовуючи результати дослідження, можна зробити наступні висновки: у майбутніх учителів початкових класів переважає низький та нижче середнього рівні потреби у спілкуванні, відповідно – низька комунікативна активність; основна мотивація навчання молоді у ЗВО – одержання диплому, відповідно малий відсоток студентів адекватно обрало професію.

Подальша робота має бути спрямована на формування сприятливих міжособистісних відносин в студентській групі та задоволеності спілкуванням, на актуалізацію потреби у спілкуванні як умови спонукання комунікативної активності та адекватної мотивації навчання.

2.3. Співвідношення комунікативної та пізнавальної активності в системі ціннісних орієнтацій майбутніх учителів початкових класів

Ефективність навчальної діяльності майбутніх учителів початкових класів значною мірою залежить від їх пізнавальної активності. Наявність потреби у пізнанні нового спонукає до комунікативної активності (рис. 2.1).

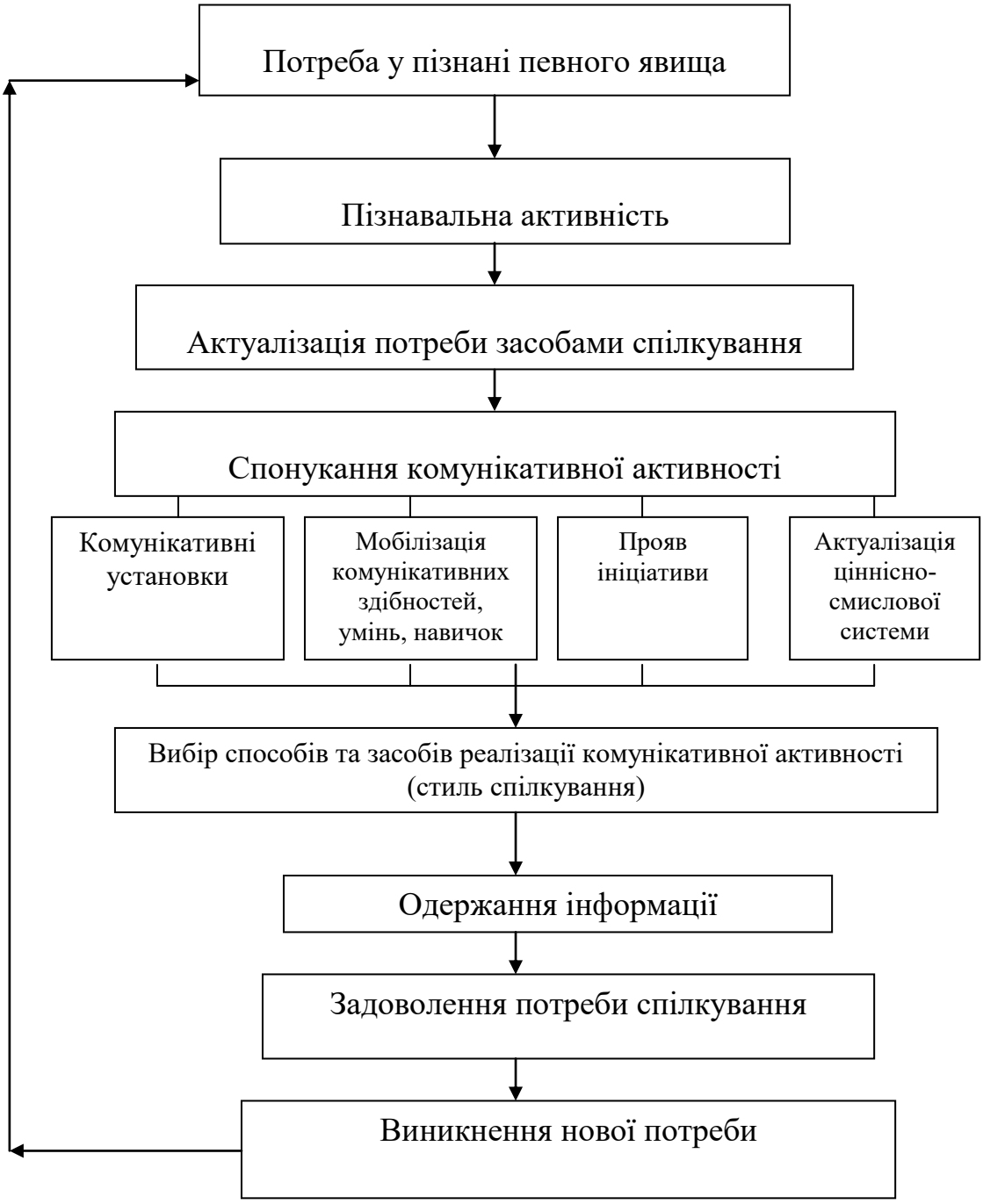

Рисунок 2.1. Взаємозв'язок пізнавальної та комунікативної активності в процесі навчальної діяльності майбутніх учителів початкових класів

У дослідженні актуальним для нас постало питання ставлення сучасної молоді до пізнавальної та комунікативної активності. Дане ставлення знаходить відображення у системі ціннісних орієнтацій особистості. Знання ступеню сформованості ціннісних орієнтацій особистості, їх ієрархії дають можливість здійснювати цілеспрямоване виховання особистості. Ціннісні орієнтації впливають на вибір особистістю певного виду діяльності, на відношення до цієї діяльності, на визначення місця людини в суспільстві в цілому. Система цінностей утворює внутрішній стрижень культури, духовну квінтесенцію потреб та інтересів індивідів. Виступаючи мотивом соціальної дії, вона відображається на формуванні ціннісних орієнтацій.

Як було показано у першому розділі, малодослідженим виявилось питання співвідношення комунікативної та пізнавальної активності в системі ціннісних орієнтацій особистості. Для аналізу даної проблеми нами використовувались різні методи: спостереження, анкетування, методика «Мотивації навчання у закладі вищої освіти», вивчення системи цінностей. Зокрема, зупинимось на результатах методики М. Рокича, яка дозволяє, по-перше, проаналізувати ієрархію ціннісних орієнтацій особистості з точки зору того, як вона відображає довготривалу життєву перспективу, тобто, що людина цінить зараз і до чого прагне в майбутньому (термінальні цінності); по-друге, ієрархію цінностей-засобів (інструментальні цінності). Цінності, запропоновані в методиці М. Рокича, в узагальненому вигляді відображають найбільш актуальні цінності людини, яка живе в сучасному розвиненому суспільстві.

Проаналізуємо загальний стан ієрархії цінностей. Переважаючими цінностями, що відображають довготривалу життєву перспективу (що людина цінить зараз і до чого прагне в майбутньому) виявились: здоров’я (1 ранг), кохання (2), щасливе сімейне життя (3), матеріальне забезпечення (4), впевненість в собі (5), життєва мудрість (6). Середню позицію серед загального набору цінностей зайняли: наявність хороших і вірних друзів (7 ранг), цікава робота (8), суспільне визнання та активна діяльність (9,5), свобода дій і вчинків (11), розвиток (12). Найменш значущими для сучасної молоді

виявились пізнання (13 ранг), продуктивне життя (14), розваги (15), щастя інших (16), творчість (17), краса природи і мистецтва (18).

Серед інструментальних цінностей студенти надають перевагу вихованості (1 ранг), акуратності (2), відповідальності (3), чесності (4), незалежності (5), життєрадісності (6). Менш пріоритетними виявились нетерпимість до недоліків в собі та інших і самоконтроль (7,5), тверда воля (9), сміливість у відстоюванні власних думок (10), раціоналізм (11), терпимість та чуйність (12,5). Малоактуальними на даний час стають широта поглядів (14 ранг), ефективність у справах (15), ретельність (16), високі запити (17), освіченість (18).

Серед усього набору цінностей детальному аналізу піддавалися позиції цінностей, що відображають комунікативну та пізнавальну активність здобувачів вищої освіти. З цією метою виокремимо дві групи цінностей: ті, що відображають життєві плани в рамках навчання в університеті та подальшого професійного становлення (цінності навчання та пізнавальної активності); комунікативні засоби реалізації вищевказаних планів (комунікативні характеристики як цінності).

Перша група виокремлена серед термінальних цінностей, друга – серед інструментальних.

Аналіз результатів таблиці 2.4 демонструє, що для здобувачів вищої освіти навчання та пізнавальна активність як цінність не є пріоритетними. Так, найвищу позицію (тобто, 5) займає життєва мудрість. Наступними переважаючими цінностями виявились цікава робота (8 ранг) та активна діяльність (9,5 ранг). Свобода дій і вчинків не є досить важливою для сучасної молодої людини і займає 11 ранг. Дослідження показало, що такі важливі для студента цінності як розвиток, пізнання, продуктивне життя та творчість займають останні позиції в ієрархії ціннісної системи.

Таблиця 2.4

Результати ранжування термінальних цінностей

Термінальні цінності / Ранжування	1 курс	3 курс	4 курс	Разом
Активна діяльність (повнота і емоційна насиченість життя)	10	13,5	8	9,5
Життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, досягнений життєвим досвідом)	8	5	5	6
Здоров'я (фізичне і психічне)	1	1	1	1
Цікава робота	6	10	7	8
Краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і мистецтві)	18	18	17	18
Кохання (духовна і фізична близькість з коханою людиною)	3	2	2	2
Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів)	4	3	6	4
Наявність хороших і вірних друзів	5	4	9	7
Суспільне визнання (повага навколишніх, колективу, товаришів по роботі)	9	9	13,5	9,5
Пізнання (можливість розширення свого світогляду, освіти, загальної культури, інтелектуальний розвиток)	12,3	11	13,5	13
Розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне удосконалення)	12,3	12	10	12
Продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей)	12,3	13,5	11	14
Розваги (приємне, не обтяжуюче проводження часу, відсутність обов'язків)	16	15	15	15
Свобода (самостійність, незалежність судженнях і вчинках)	11	8	12	11
Щасливе сімейне життя	2	6,5	3	3
Щастя інших (добробут, розвиток і удосконалення інших людей, цілого народу, людства)	15	16	18	16
Творчість (можливість творчої діяльності)	17	17	16	17
Впевненість в собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх суперечок, сумнівів)	7	6,5	3	5

Постає необхідність звернути належну увагу на мотивацію навчання у закладах вищої освіти усіх форм власності в українському освітньому середовищі, виявити причини знецінення даних пізнавальних потреб, розкрити причинно-наслідкові зв'зки з реформуванням та інноваціями в освіті, соціальними трансформаціями в самому суспільстві, переоцінці цінностей. Зауважимо, що аналіз результатів методики, спрямованої на вивчення мотивації навчання у ЗВО дозволив виявити домінуючий мотив навчання здобувачів вищої освіти – одержання диплому (65,7%). Придбання знань є важливим для 29,7% опитуваних, оволодіння професією – для 4,7%.

Розгляд вікових особливостей рангування цінностей показав, що четвертокурсники (у порівнянні із здобувачами молодших курсів) надали найвищі ранги наступним цінностям: розвиток (7), активна діяльність (8), продуктивне життя (11), творчість (16). Найнижчі ранги: свобода дій і вчинків (12) та пізнання (13,5).

Першокурсники (у порівнянні із здобувачами старших курсів) найвищого рангу надали цікавій роботі (6), найнижчого – життєвій мудрості (8). Студенти 3-го курсу надали перевагу свободі дій і вчинків (8), пізнанню (11). Менш значимими для них виявились цікава робота (10), продуктивне життя (13,5) та активна діяльність (13,5). З віком помітно зростання переваги життєвої мудрості та творчості (з незначними відмінностями). Загалом, хоча цінності пізнавальної активності і займають останні позиції в ієрархії ціннісної системи, та все ж серед усієї кількості здобувачів вищої освіти найбільшого пріоритету їм надають четвертокурсники.

Тут мова може йти про певний рівень професійної сформованості особистості та готовності до подальшої професійної діяльності (у порівнянні із здобувачами молодших курсів). Інших закономірностей розвитку з віком тої чи іншої цінності не помічено. Серед комунікативних характеристик як цінностей (таблиця 2.5) сучасне студентство надає перевагу вихованості (1 ранг), відповідальності (3 ранг), чесності (4), незалежності (5), життєрадісності (6).

Таблиця 2.5

Результати рангування інструментальних цінностей

Інструментальні цінності / Ранжування	**1 курс**	**3 курс**	**4 курс**	**Разом**
Акуратність (чистоплотність), уміння підтримувати в порядку речі, порядок у справах	3	2	2	2
Вихованість (хороші манери)	1	1	3	1
Високі запити (високі вимоги до життя і високий рівень домагань)	16	17	16	17
Життєрадісність (почуття гумору)	5,5	5,5	4	6
Ретельність (дисциплінованість)	4,5	14	17	16
Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче)	9	3	5	5
Непримиримість до недоліків в собі та інших	5,5	7	9,5	7,5
Освіченість (широта знань, висока загальна культура)	18	18	18	18
Відповідальність (почуття обов'язку, уміння тримати слово)	4	4	1	3
Раціоналізм (вміння тверезо і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення)	11	10	14,5	11
Самоконтроль (стриманість, самодисципліна)	7	5,5	11,5	7,5
Сміливість у відстоюванні своєї думки, своїх поглядів	12	11	7	10
Тверда воля (вміння настояти на своєму, не відступати перед труднощами)	10	9	11,5	9
Терпимість (до поглядів інших, вміння прощати іншим їх помилки та ілюзії)	13	12	13	12,5
Широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звички, звичаї)	14,5	13	9,5	14
Чесність (правдивість, щирість)	2	8	6	4
Ефективність в справах (трудолюбивість, продуктивність в праці)	17	16	14,5	15
Чуйність (турботливість)	8	15	8	12,5

Домінування перших трьох вищеперелічених цінностей, які можна вважати загальнолюдськими і які, здавалось би, не потребують особливої акцентуації уваги, спонукають до певних висновків. Можливо, сучасне суспільство нехтує даними цінностями й молодь відчуває в них нагальну потребу. Або ж в опитуваних майбутніх учителів початкових класів дані риси не досить розвинені і тому стають такими важливими (відкривається велике поле діяльності для педагогів-практиків). Менш пріоритетними є нетерпимість до недоліків в собі та інших (7,5), самоконтроль (7,5), тверда воля (9), сміливість у відстоюванні власних думок (10). Невеликого значення надають раціоналізму (11) та терпимості до поглядів інших (12,5). Останні позиції в ієрархії ціннісної системи займають широта поглядів (14) та освіченість (18). Простежується тенденція у рангуванні цінностей пізнавальної активності та пізнавальних потреб як комунікативних характеристик. І перші й другі в загальній системі цінностей виявились найменш значущими для сучасної молоді. Так, для порівняння були співвіднесені ранги наступних життєвих планів – розвиток (12), пізнання (13), продуктивне життя (14), творчість (17) із комунікативними цінностями-засобами – раціоналізм (11), широта поглядів (14), освіченість.

Дані таблиць відображають співвідношення комунікативної та пізнавальної активності майбутніх учителів початкових класів. Зокрема, пізнавальна активність в системі ціннісних орієнтацій не є актуальною для опитуваних (крім цінності «життєва мудрість»), деякі цінності навіть займають по суті останні позиції (продуктивне життя, творчість). Серед комунікативних якостей актуальними виявились загальнолюдські цінності (вихованість, відповідальність, чесність). Разом із тим, характеристики комунікативної активності, що відображають власне прагнення до пізнання (раціоналізм, терпимість, широта поглядів, освіченість) також виявились мало актуальними. Непримиримість, самоконтроль, тверда воля та сміливість займають середні позиції в системі цінностей. Тобто, при недостатньому ціннісному відношенні до комунікативної активності простежується незначна актуальність

пізнавальної активності в системі ціннісних орієнтацій здобувача. Постає необхідність актуалізувати комунікативну та пізнавальну активність майбутніх учителів початкових класів, підкресливши їх значення в системі ціннісних орієнтацій.

Віковий аналіз даних показав наступні результати. Першокурсники у порівнянні із старшими колегами дають найвищі оцінки чесності (2), нетерпимість до недоліків в собі та інших (5,5). Найменш важливими є незалежність (9), сміливість у відстоюванні власних думок (12), широта поглядів (14,5). Студенти третього курсу надали найвищих рангів незалежності (3), самоконтролю (5,5), твердій волі (9), раціоналізму (10), терпимості до поглядів інших (12). Найменшої значущості (у порівнянні з іншими здобувачами) набуває чесність (8). Четвертокурсники більшого значення, ніж молодші колеги, надають відповідальності (1), життєрадісності (4), сміливості у відстоюванні власних думок (7), широті поглядів (9,5). Менш актуальними виявились нетерпимість до недоліків у собі та інших (9,5), самоконтроль та тверда воля (7,5), раціоналізм (14,5). З віком збільшується значущість таких комунікативних особливостей як відповідальність, життєрадісність, сміливість у відстоюванні власних думок, широта поглядів. Знецінюються з віком вихованість, нетерпимість до недоліків в собі та інших. Освіченість як комунікативна характеристика займає останню позицію на всіх курсах.

З метою підтвердження вищеописаних результатів дослідження було проведено опитування. Анкета включає запитання, які відображають відношення здобувачів вищої освіти до пізнавальної активності на заняттях, навчання та спілкування.

До проблем, висунутих викладачами на заняттях, опитувані в основному звертаються іноді (47,9%), 31,9% майбутніх учителів початкових класів таких проблем практично не обговорюють. У 20,2% опитуваних розгляд даних питань відбувається часто.

Серед проблем, які розглядаються на заняттях, здобувачів вищої освіти найбільше цікавлять проблеми становлення і розвитку особистості (59,24%),

проблеми професійного становлення (49,6%), проблеми цінностей і культури (44,9%), проблеми політичного (40,34%), духовного (35,3%), економічного (32,8%) характеру. Менша увага молодих людей звертається на історичні (29,83%), релігійні (26,47%) та навчально-організаційні (23,53%) проблеми.

У даному питанні помітні відмінності за статевими показниками. Чоловіча аудиторія більше цікавиться проблемами політичного характеру – 57,14% , економічного характеру – 50,45%, історичного характеру – 40,26%. Представники жіночої статі надають перевагу проблемам становлення і розвитку особистості (66,46%), професійного становлення (57,14%), цінностей і культури (50,31%), духовного характеру (41,61%).

Щодо проблем освітнього процесу, то тут існують відмінності за статевими та віковими показниками. Слід відмітити, показники коефіцієнтів кореляції вказують на залежність відповідей від статевих характеристик, але даний зв’язок є досить слабким.

При вирішенні певної проблеми навчального характеру 60,9% майбутніх учителів початкових класів прагнуть зробити свій внесок у її вирішення. 22,3% намагаються вирішити проблему самостійно, не надіючись на інших (серед них – 23,6% дівчат, 19,5% – юнаків). 16,81% опитуваних надають перевагу, щоб навчальні проблеми вирішували їхні одногрупники.

Для більшості опитуваних (74,4%) існує ряд дисциплін, які їм подобаються через те, що викладач вміє зацікавити і подати матеріал. Даний показник найвищий на 1-му курсі, з віком він спадає. Частині молодих людей (15,55%) деякі дисципліни подобаються через те, що вони легко засвоюються. Невеликий відсоток здобувачів вищої освіти (10,8%) зацікавлений низкою дисциплін тому, що вони важливі для оволодіння професією. У даній відповіді існує істотна відмінність між показниками здобувачів вищої освіти 1-го, 3-го (відповідно 3,3% та 3,5%) та 4-го (29%) курсів.

Опитування показало, що студенти тільки іноді проявляють самостійний поглиблений інтерес до дисциплін, які вивчаються (59,2%). Помітна тенденція збільшення з віком самостійного інтересу до даних дисциплін, причому

більший інтерес проявляють дівчата (17,4%), ніж хлопці (13%). Часто самостійний поглиблений інтерес до дисциплін проявляють 15,97% опитуваних. Практично не проявляють такого інтересу 24,79%.

Більшість здобувачів вищої освіти (79,8%) зізналось, що іноді вони незадоволені власною відповіддю, а не оцінкою. Це може говорити про адекватне сприйняття своїх знань. На думку майбутніх учителів початкових класів (64,7%), для ефективного оволодіння професією слід вивчати тільки ті дисципліни, що мають пряме відношення до професійної діяльності. Існують істотні відмінності у відповідях чоловічої (50,65%) та жіночої (71.43%) аудиторією ($R_{x,y}$=0,206). 21% вважає, що слід обирати вузьку спеціалізацію і спрямовувати зусилля в цьому напрямі. Даний показник з віком зростає, крім того, має перевагу серед юнаків більше (32,5%), ніж серед дівчат (15,5%). 14,29% опитуваних переконані, що для ефективного оволодіння професією слід вивчати всі навчальні дисципліни.

Дана анкета включала в себе питання на оцінювання здобувачами своїх знань з дисциплін різного спрямування. Виявилось, що найвище оцінюють себе студенти з дисциплін, які стосуються їхнього фаху. Середня успішність із дисциплін педагогічного спрямування – 4,16 балів (за 5-бальною шкалою), філософського спрямування – 3,72, психологічного – 4,11, математичного – 3,36, історичного – 4,16, загальноосвітнього – 4,08.

31,39% майбутніх учителів початкових класів проблеми, висунуті викладачами на заняттях практично не обговорюють. Серед них 23,7% спілкуються з одногрупниками суто про справи, пов’язані з університетом. Тобто, при переважанні формального спілкування, яке стосується тільки проблем, пов’язаних з навчанням, зменшується частота обговорення питань, висунутих викладачем на занятті.

Загалом, результати дослідження дозволяють зробити наступні висновки:

– актуальними для сучасної молоді виявились наступні цінності, що відображають довготривалу перспективу: здоров’я, кохання, щасливе сімейне життя, матеріальне забезпечення, впевненість в собі та життєва мудрість. Серед

інструментальних цінностей значущими є вихованість, охайність, відповідальність, чесність, незалежність та життєрадісність;

– у системі цінностей сучасної молодої людини пізнавальна активність та навчання не є значущими і займають практично останні позиції;

– комунікативна активність як засіб пізнання також не характеризуються пріоритетністю для студентської аудиторії. Зокрема, значимими для майбутніх учителів початкових класів є цінності-комунікативні якості, що є показниками загального рівня культури особистості: вихованість, відповідальність, чесність, а також незалежність та життєрадісність. Проте не виявились важливими такі цінності-комунікативні особливості як раціоналізм, терплячість до поглядів інших, широта поглядів, освіченість;

– на основі вищевказаних даних можна говорити про взаємозв’язок і взаємозалежність між комунікативною та пізнавальною активністю молодої людини. Особливість такого зв’язку полягає у тому, що при недостатньому ціннісному відношенні до комунікативної активності простежується незначна актуальність пізнавальної активності в системі ціннісних орієнтацій здобувача;

– відмічається наявність взаємозв’язку між відповідями щодо характеру спілкування у студентській групі, рівня задоволення спілкуванням та пізнавальної активності майбутніх учителів початкових класів, їх відношення до навчання у ЗВО. Сприятливий стиль міжособистісного спілкування в групі та задоволена потреба у спілкуванні, виступаючи показниками комунікативної активності, створюють підґрунтя для актуалізації пізнавальної активності здобувачів вищої освіти.

Загалом, студенти четвертого курсу (із дуже незначними відмінностями) надають найвищих показників цінностям пізнавальної активності. З віком зростають цінності сміливості, широти поглядів, відповідальності, знецінюється вихованість, непримиримість до чужих помилок. Інших чітких тенденцій зростання чи спадання вікових показників ціннісних орієнтацій не спостерігається.

Простежено деяку розбіжність між виокремленням важливих для здобувачів вищої освіти проблем та оцінкою значущості цінностей пізнавального характеру. Тобто, самовизначення цінностей здобувачами не зовсім відповідає результатам діагностики ціннісних орієнтацій опитуваних. В основі таких розбіжностей може бути нечітке усвідомлення молодими людьми власних цінностей. Зроблені висновки актуалізують проведення комунікативної підготовки, мета якої – формування адекватного ситуації навчання та особистості стилю спілкування у групі, забезпечення задоволення потреби у спілкуванні, підвищення значущості комунікативних особливостей в системі ціннісних орієнтацій здобувача й загалом оптимізація комунікативної активності.

РОЗДІЛ 3
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ АКТИВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЯК ФАКТОРА ЇХ ЕФЕКТИВНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Обгрунтування доцільності комунікативної підготовки майбутніх учителів початкових класів

Результати нашого емпіричного дослідження комунікативних особливостей майбутніх учителів початкових класів в реальній практиці вказують на недостатній рівень розвитку їх складових. Серед здобувачів вищої освіти домінує низький та нижче середнього рівень потреби у спілкуванні, що виступає показником низької комунікативної активності. Атмосфера у академгрупах носить більш формальний характер, більшість студентів сприймають спілкування з одногрупниками як формальність, відповідно атмосфера у групі не сприяє прояву ініціативи у навчанні. Слід відмітити, що у здобувачів вищої освіти домінування низького та нижче середнього рівнів потреби у спілкуванні супроводжується відсутністю повної задоволеності потреби у спілкуванні та формальним характером взаємодії. Результати констатувального етапу експерименту показали, що у системі цінностей сучасного студента комунікативна та пізнавальна активність не відзначаються пріорітетністю. Така ситуація має вплив на ефективність навчання. Домінуючим мотивом навчальної діяльності виявився мотив одержання диплому. Встановлено зв’язок між характером спілкування у студентській групі, рівнем задоволення спілкуванням та пізнавальною активностю майбутніх учителів початкових класів, їх відношенням до навчання у ЗВО. Сприятливий стиль міжособистісного спілкування в групі та задоволена потреба у спілкуванні, виступаючи показниками комунікативної активності, створюють

підґрунтя для актуалізації пізнавальної активності студентів. Результати проведеного опитування вказують на недостаній рівень розвиток комунікативних якостей та комунікативної активності сучасних здобувачів вищої освіти і підкреслюють необхідність проведення комунікативної підготовки.

Специфіка підготовки молодої людини у ЗВО з урахуванням особливостей спеціальності визначається, з одного боку тим, що студент повинен оволодіти загальними та професійними знаннями і навичками дослідницької роботи (тобто, здобуття знань). З другого – система навчання повинна сформувати достатні знання та вміння практичної професійної роботи. Теоретичні розвідки комунікативної природи навчальної діяльності вказують, що вся навчальна діяльність здобувача пронизана процесами спілкування. У загальній структурі навчальної діяльності студент постає як суб'єкт педагогічного спілкування, що характеризується взаємодією з викладачем, та як суб'єкт міжособистісного спілкування серед здобувачів вищої освіти. Під час конкретної ситуації спілкування проявляються його комунікативні особливості. Крім того, до системи чинників, які визначають ефективність формування підструктур професійної діяльності науковці відносять комунікативний чинник. Уже сама практична спрямованість навчання наголошує на важливості комунікативного підходу. Адже професійна підготовка майбутніх учителів початкових класів передбачає, в першу чергу, урахування потреб здобувачів вищої освіти та використання набутих ними навичок і вмінь для вирішення комунікативних задач. Тому випускник вищої школи повинен володіти достатнім рівнем сформованості комунікативних якостей, що забезпечуватимуть ефективність подальшої професійної діяльності і взаємодії з людьми. Проте, згідно наших результатів дослідження, у сучасних здобувачів вищої освіти недостатньо розвинені складові комунікативних особливостей, що супроводжується незадоволеністю спілкуванням та неадекватною мотивацією навчання.

Сказане дозволяє виокремити основні причини необхідності проведення комунікативної підготовки майбутніх учителів початкових класів. По-перше, зростають вимоги до професіонала будь-якої галузі, особливо освітньої, що передбачають високий рівень розвитку комунікативного потенціалу спеціаліста. По-друге, згідно комунікативнивної сутності навчальної діяльності успішне спілкування забезпечує умови позитивного соціально-психологічного клімату та ефективної взаємодії у навчанні. По-третє, реальна практика досліджень вказує на недостатній рівень розвитку комунікативних характеристик та комунікативної активності студентів.

На основі узагальнень теоретичних та емпіричних розвідок науковців, результатів досліджень реального стану розвитку комунікативних характеристик здобувачів вищої освіти та враховуючи компоненти комунікативних особливостей особистості нами виокремлено *структуру комунікативної підготовки*. У процесі комунікативної підготовки слід зосередити увагу на формуванні позитивних комунікативних установок як внутрішнього стану готовності до процесу спілкування, як стійке переконання при погляді на себе та партнера по спілкуванню; на актуалізації комунікативної активності, досягнення якої здійснюється через оптимізацію потреби у спілкуванні, формування ціннісного ставлення до спілкування, розвиток комунікативних якостей, формування адекватного ситуації навчання та особистості стилю взаємодії; актуалізації пізнавальної активності.

Узагальнюючи результати власного дослідження та надбання науковців до принципів, що забезпечують ефективність організації, проведення та результативність комунікативної підготовки майбутніх учителів початкових класів, відносимо:

– усвідомлення учасниками важливості успішного спілкування у взаємодії і спільній діяльності, зокрема навчальній, та значущості комунікативної підготовки. Таке усвідомлення забезпечує готовність особистості до участі у навчанні, до особистісних змін;

– включеність комунікативної підготовки студентів у освітній процес, організація комунікативно спрямованого навчання, в якому здобувач у всіх видах інтелектуальної й практичної діяльності виступає активним суб'єктом спілкування;

– індивідуальний підхід у процесі комунікативної підготовки відповідно рівня сформованості у здобувача наявних комунікативних особливостей;

– урахування комунікативних особливостей групи, спрямованість навчання на групу як на суб'єкта спілкування;

– забезпечення сприятливого морально-психологічного клімату, діалогічної взаємодії, довіри на протязі усього процесу комунікативної підготовки та професійної підготовки загалом;

– адекватний підбір методів і засобів комунікативної підготовки;

– етапність проведення комунікативної підготовки;

– актуалізація отриманих знань, вмінь та навичок, підкреслення їх значущості для набуття професіоналізму та вирішення життєвих комунікативних завдань за межами закладу вищої освіти.

Реалізації компонентів комунікативної підготовки та дотримання принципів її проведення можлива завдяки поєднанню трьох форм засобів впливу. До першого належить теоретичне навчання ефективній комунікативній поведінці – прочитання лекцій, проведення практисних занять, бесід тощо. Та перевага надається другій формі засобів впливу – здобуття практичних умінь та навичок. Практична частина комунікативної підготовки передбачає проведення тренінгових вправ, ділових та рольових ігор, в процесі яких студент стає активним учасником комунікативної ситуації, пропрацьовує різні варіанти комунікативної поведінки, здобуває досвіду успішного спілкування. До третьої форми впливу належить актуалізація самостійної роботи здобувачів вищої освіти (підготовка повідомлень, проєктів, виступів, виконання різного роду завдань, вправ тощо).

Засобами оптимізації навчання у ході комунікативної підготовки являлось використання спеціалізованих процедур тренінгової системи, ділових ігор, відпрацювання комунікативних властивостей та якостей, розвиток комунікативних здібностей, вмінь та навичок. Загалом, головне завдання комунікативної підготовки – виховання особистості, яка володіє комунікативними знаннями, вміннями, культурою спілкування, проявляє комунікативну активність, орієнтована на співпрацю, на діалогічну взаємодію, вміє ефективно будувати комунікативний процес, успішно його проводити, досягати мети спілкування і бути задоволеною від самого спілкування. Під *комунікативною підготовкою майбутніх учителів початкових класів* будемо розуміти систему методів та засобів формування їх комунікативних особливостей та актуалізації комунікативної активності, що забезпечують успішність спілкування.

3.2. Комунікативна установка як чинник оптимізації комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів

Комунікативна установка – це стійке переконання при погляді на себе та на іншу особистість як на партнерів по спілкуванню. Виникаючи у процесі важливого для людини досвіду, комунікативна установка насичена емоціями, створює емоційний фон у людській взаємодії. Через їх призму відображаються позитивні та негативні налаштування комунікантів один до одного та до зовнішнього світу. На основі конструктивних установок будується позитивне відношення до себе, інших, навколишнього оточення, що сприяє ефективній діяльності в соціальному середовищі. Негативні комунікативні установки стають джерелом несприйняття себе чи іншого як партнера по спілкуванню і спричиняють до неадекватної, неефективної поведінки в ситуації взаємодії. Комунікативні установки пронизують усі сфери людської діяльності, опосередкованої спілкуванням. Актуальність проблеми комунікативних

установок наголошує на необхідності їх дослідження при вивченні комунікативних особливостей особистості. Цікавою і маловивченою постає проблема стану комунікативних установок сучасної молоді в процесі їх професійної підготовки, виявлення взаємозв'язку між комунікативними установками здобувачів вищої освіти та ефективністю їх навчання у ЗВО. Проаналізуємо результати дослідження комунікативних установок опитувани (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Показники вираженості негативної комунікативної установки (НКУ)

Компоненти НКУ	Контрольна група		Експериментальна група	
	Початковий зріз, %	Кінцевий зріз, %	Початковий зріз, %	Кінцевий зріз, %
1. Прихована жорстокість	82,15	81,33	83,45	56,46
2. Відкрита жорстокість	61,93	68,22	63,49	54,04
3. Обґрунтований негативізм	71,33	70	72,32	49,57
4. Бурчання	38	44	40,67	29,7
5. Негативний досвід спілкування	60,5	60	61,33	42,46
6. Загальна НКУ	65,13	73,17	66,13	52,67
t-критерій Ст'юдента	0,16		0,16	
			2,37	
		2,61		2,61
t-критерій Ст'юдента (табл.)	2,31 при P<=0,05			

На початковому етапі дослідження спостерігались деякі незначні відмінності у показниках вираженості компонентів негативної комунікативної установки у майбутніх учителів початкових класів контрольної (КГ) та експериментальної груп (ЕГ). Зокрема, показник завуальованої жорстокості серед здобувачів вищої освіти експериментальної групи – 83,45%, серед опитуваних контрольної групи – 82,15%. Відкрита жорстокість характеризується відповідно 63,49% та 61,93%.

Показник обгрунтованого негативізму сягає 72,32% у здобувачів вищої освіти експериментальної групи та 71,33% – контрольної групи. Бурчання характеризується 40,67% серед опитуваних експериментальної групи та 38% – контрольної групи. Розвиток негативного досвіду спілкування у осіб експериментальної групи характеризується 61,33%, у здобувачів вищої освіти контрольної групи – 60,50%. Окрім того, загальний показник негативних комунікативних установок в обох групах подібний (відповідно 66,13% та 65,13%). Зовнішнє середовище, в яких діяли групи, не відрізнялись: однакові умови навчання у ЗВО, однакові прослухані навчальні дисципліни, той самий викладацький склад для обох груп. Про подібність результатів діагностики комунікативних установок в обох групах на етапі початкового зрізу свідчить коефіцієнт кореляції t-критерій Ст'юдента 0,16, якщо t-критерій Ст'юдента табл. = 2,31 при P<=0,05. Загалом, аналіз результатів виявив високі показники розвитку завуальованої жорстокості та обгрунтованого негативізму. Найнижчими показниками серед компонентів негативної комунікативної установки характеризується бурчання.

Засобами зниження рівня негативної комунікативної установки майбутніх педагогів ЕГ виступали теоретичні та практичні форми комунікативної підготовки. В ході проведених методів виявлено, що найчастіше негативні установки проявляються до осіб, які є зовнішньо неприємні; коли існує негативний досвід спілкування з ними; у людей, які мають завищену самооцінку. Поведінкові прояви людей із негативною комунікативною установкою характеризуються нестриманістю, негативними емоціями, зверхністю, небажанням вислухати партнера, невмінням зрозуміти та емоційно відчути співрозмовника. Як наслідок – процес спілкування не виявляється успішним. Такі ж прояви негативних комунікативних установок спостерігаються у ситуації закладу вищої освіти. В межах групи, на думку опитуваних, яскраві прояви негативних комунікативних установок відмічено поодинокі випадки. При наявності негативних комунікативних установок

утруднюється процес спілкування, зникає бажання взаємодії та спільною діяльності.

Аналіз результатів експерименту виявив сприятливі зміни показників негативної комунікативної установки в ЕГ. Тут прослідковується тенденція загального зниження вираженості кожного компоненту негативної комунікативної установки. Результати КГ, яка не зазнавала цілеспрямованих впливів і діяла в звичайній ситуації навчальної діяльності, показали «хаотичні» зміни. У даних цієї групи відмічається зростання одних компонентів негативної установки та спадання інших. Розглянемо детальніше одержані результати.

Порівняємо дані дослідження на початковому та завершальному епаті його проведення. Вихідні емпіричні дані показали високу ступінь вираженості прихованої жорстокості в обох групах. Інтенсивність розвитку інших компонентів неоднорідна. Так, у КГ показник вираженості спадає в наступній послідовності: обґрунтований негативізм, відкрита жорстокість, негативний досвід спілкування, бурчання. В ЕГ дана послідовність дещо інша – відкрита жорстокість, обґрунтований негативізм, негативний досвід спілкування, бурчання.

Використання методів активного соціально-психологічного навчання (проведення тренінгових вправ, ділових ігор) та причитання лекцій в ЕГ сприяло покращенню загального стану комунікативної установки. Результати завершального зрізу в даній групі виявили спад інтенсивності компонентів негативної комунікативної установки. Відсоток прихованої жорстокості знизився на 26,99%. Зменшився показник відкритої жорстокості (на 9,45%). Позитивних змін зазнали також обґрунтований негативізм (на 22,27%) та бурчання (на 10,97%). Змінився показник негативного досвіду спілкування (61,33% – на початку експерименту, 42,26% – при його завершенні).

Студенти КГ не брали участі у тренінгу та ділових іграх, спрямованих на розвиток комунікативних особливостей, що і відображається на їх результатах завершального етапу дослідження. Зміни інтенсивності вираження компонентів НКУ носять «хаотичний», не зовсім сприятливий характер. Так, зниження

прослідковуються тільки у показниках прихованої жорстокості (на 0,82%), обґрунтованого негативізму (на 1,33%) та негативного досвіду спілкування (на 0,5%). Інші компоненти НКУ, навпаки, стали більш вираженими. Показник відкритої ворожості збільшився на 6,29%, бурчання – на 6%. Загальний стан НКУ погіршався на 8,04% (табл. 3.1). Динаміка вираженості компонентів НКУ протягом проведення експерименту відображена на рис. 3.1.

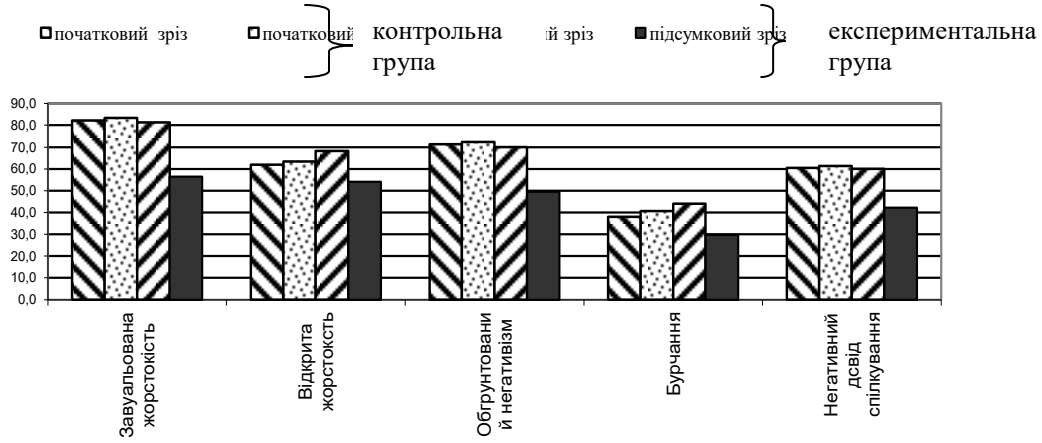

Рисунок 3.1. Динаміка показників негативної комунікативної установки у майбутніх учителів початкових класів, %

Дослідження комунікативної установки здобувачів вищої освіти відбувалось в умовах освітнього процесу у ЗВО. В даній ситуації доцільно провести паралель між динамікою комунікативних установок та ефективністю навчання в університеті. Мова уже йшла про результати діагностики мотивації навчання майбутніх учителів початкових класів КГ та ЕГ на початковому та завершальному етапах експерименту. Дані показують, що серед учасників тренінгової програми прослідковується зміна мотивів. Якщо на початок дослідження основним мотивом навчання було одержання диплому, то на завершальному етапі пріоритетним стає придбання знань (50%). Збільшилось надання переваги мотиву оволодіння професією (26,7%). Разом з тим зменшився відсоток здобувачів вищої освіти, які обирають мотив одержання диплому (23,3%). Серед опитуваних контрольної групи ієрархія мотивів на

обох етапах дослідження носить стійкий характер. Першу позицію займає мотив одержання диплому (53,3%), другу – придбання знань (33,3%), третю – оволодіння професією (10%). Крім того, прослідковується зниження відсотку опитуваних, які надають перевагу останньому мотиву та збільшується кількість опитуваних з мотивом одержання диплому.

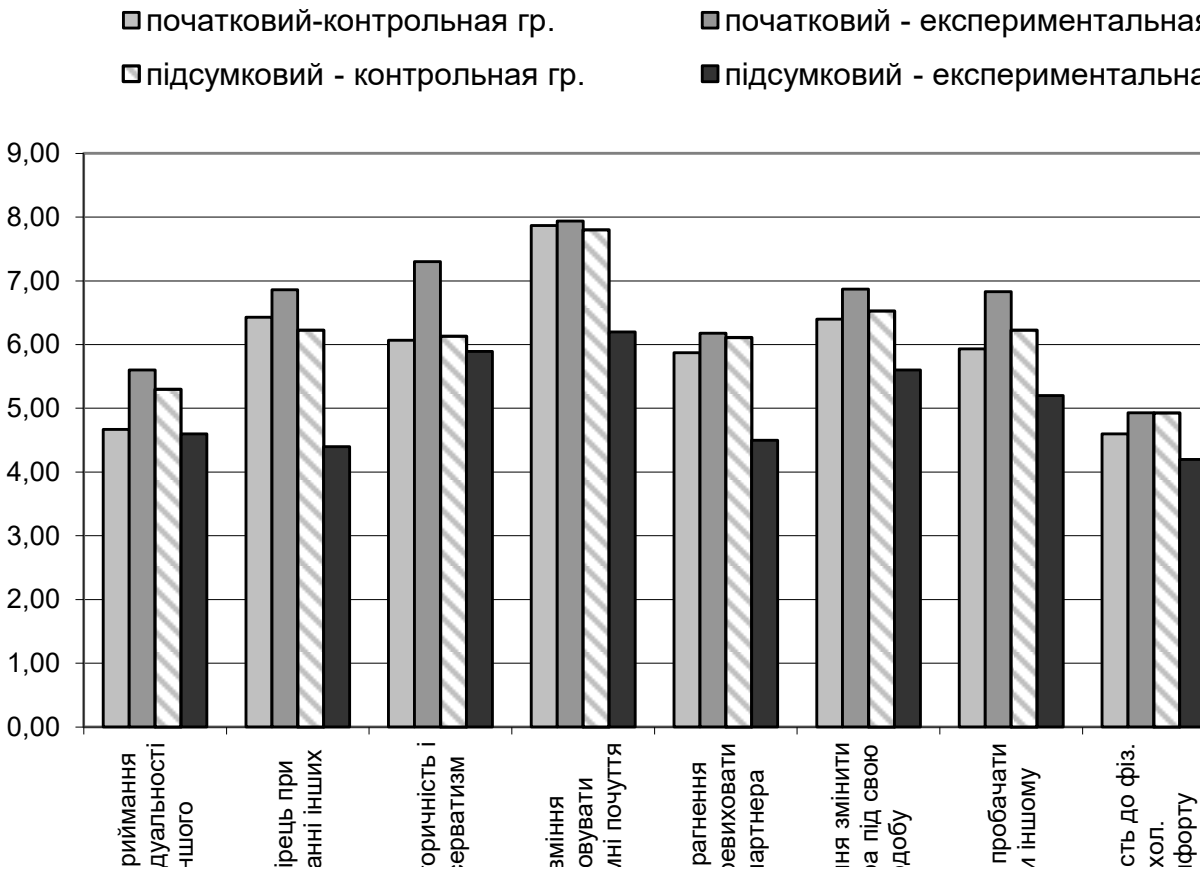

Рисунок 3.2. Динаміка ознак негативної комунікативної толерантності у майбутніх учителів початкових класів, %

Співвіднесемо результати вивчення комунікативних установок здобувачів вищої освіти та мотивації їх навчання у ЗВО. Дані емпіричного дослідження відображають вплив комунікативних установок на ефективність навчання опитуваних. Сприятливі зміни комунікативних установок, розвиток комунікативної толерантності супроводжується деяким переосмисленням мотивів навчання в закладі освіти. Підтвердженням цього виступає аналіз результатів дослідження в експериментальній групі. Поряд із зниженням вираженості негативної комунікативної установки прослідковується зміна

ієрархії мотивів навчальної діяльності. Пріоритетним стає мотив придбання знань. Дещо зростає відсоток здобувачів вищої освіти, які надають перевагу оволодінню професією. Значним є зменшення відсотку опитуваних, які відвідують заклад вищої освіти заради одержання диплому.

Проведене нами емпіричне дослідження дає змогу зробити наступні висновки:

– використання цілеспрямованого процесу комунікативної підготовки сприяли зниженню рівня кожного компоненту негативної комунікативної установки. Найбільш істотних змін зазнали прихована жорстокість, обґрунтований негативізм, негативний досвід спілкування;

– відбулися конструктивні зміни ознак низької комунікативної толерантності. Найбільших змін, згідно кількісних даних, зазнали: «Я» – взірець при оцінюванні інших, невміння пом’якшувати враження про некомунікабельні риси партнера, прагнення перевиховати партнера, невміння пробачати іншому помилки, категоричність та консерватизм;

– зміна комунікативної установки в позитивну сторону супроводжувалась переосмисленням мотивації навчання здобувачів вищої освіти у ЗВО. Пріоритетним став мотив набуття знань;

– результати контрольної групи не вказують на ефективні зміни компонентів НКУ та ознак НКТ. Навпаки, простежується деяке збільшення показників, що свідчить про зростання рівня негативної комунікативної установки;

– аналіз кореляційних зв’язків виявив обернену залежність ознак негативної комунікативної установки та показників низької комунікативної толерантності від позитивних оцінок стилю взаємодії, мотивів надбання знань та оволодіння професією, вище середнього рівнем потреби у спілкуванні, рівнів розвитку емпатійних здібностей (дуже високого, високого, середнього). Такі результати виступають свідченням того, що наявність негативної комунікативної установки та низької комунікативної толерантності серед комунікативних особливостей учасників освітнього процесу не сприяє

виникненню позитивного психологічного клімату та оптимальних процесів спілкування в групі, розвитку емпатійних здібностей, потреби у спілкуванні, а відтак і комунікативної активності загалом. Разом із тим, в даній ситуації переважають неадекватні мотиви навчання у закладі вищої освіти.

3.3. Актуалізація потреби у спілкуванні як умови спонукання комунікативної активності здобувачів вищої освіти спеціальності 013 «Початкова освіта»

Аналіз даних констатувального етапу експерименту виявив домінування низького та нижче середнього рівнів потреби у спілкуванні, що супроводжувалось недостатньою комунікативною активністю та переважанням неадекватної мотивації навчання.

Порівняємо результати контрольної та експериментальної груп перед проведенням формувального етапу експерименту (табл. 3.2). Згідно даних початкового зрізу серед майбутніх учителів початкових класів обох груп рівень розвитку потреби у спілкуванні істотно не відрізнявся. Зокрема, серед опитуваних ЕГ початковий зріз виявив наступні результати: для 33,3% характерний низький рівень у спілкуванні, для 40% – нижче середнього, для 20% – середній, для 6,7% – вищий середнього рівень у спілкуванні. Подібні результати здобувачів вищої освіти КГ: 33,3% опитуваних з низьким рівнем потреби у спілкуванні, 36,7% – з нижчим середнього, 23,3% – із середнім та 6,7% – із вищим середнього рівнем потреби у спілкуванні. Невелика відмінність у результатах обох груп підтверджена коефіцієнтом кореляції $\chi 2=0,234$ при $\chi 2_{табл}=7,81$ ($P<=0,05$), що свідчить про можливість проведення формувального етапу експерименту та подальший аналіз результатів обох груп.

Загалом, в молоді домінує нижчий середнього та низький рівні потреби у спілкуванні. Вище середнього рівень потреби у спілкуванні характерний для

незначної кількості опитуваних, а високого рівня не виявлено взагалі. Такі дані підтверджують результати пілотного дослідження.

Комунікативна підготовка здобувачів вищої освіти передбачала поряд з теоретичними засобами проведення ділових та рольових ігор, вправ, спрямованих на розвиток комунікативної активності.

Необхідно відмітити, що в процесі проведення комунікативної підготовки в учасників виникали певні труднощі. Зокрема, найважчим для головного героя гри «Підготовка до доповіді» виявилось переконати членів групи взяти участь в опитуванні (що може виступати підтвердженням домінування низької комунікативної активності) та в необхідності давати щирі відповіді. Разом із тим, певних труднощів викликали знаходження необхідного стилю спілкування з кожним учасником, «невистачання слів» для правильного формулювання запитань.

Крім того, в ході ділових ігор та тренінгових вправ значна кількість здобувачів вищої освіти висловила думку про те, що стиль спілкування у їх групі бажає кращого і не сприяє реалізації пізнавальної активності. Деякі студенти з байдужістю віднеслись до опитування. Більшість здобувачів вищої освіти для покращення атмосфери в групі рекомендують проявляти емоційну стриманість, тактовність, емоційну підтримку, позитивне ставлення, довіру до інших учасників.

Аналіз результатів контрольного зрізу дозволив виявити суттєві зміни в показниках опитуваних ЕГ, на що вказує і $\chi 2=11,733$. Дані початкового зрізу, як уже відмічалось, виявили 33,3%.

Опитуваних з низьким рівнем потреби у спілкуванні, 40% - нижче середнього, 20% -середнього та всього 6,7% вище середнього рівня потреби у спілкуванні. Результати завершального зрізу вказують на розвиток рівнів потреби у спілкуванні.

Зокрема, зменшується кількість опитуваних з низьким рівнем потреби у спілкуванні до 23,3%. Меншає кількість осіб (до 26,7%) з нижче середнього рівнем потреби у спілкуванні.

Таблиця 3.2

Результати експериментальної роботи із визначення рівня потреби у спілкуванні майбутніх учителів початкових класів

Рівень потреби у спілкуванні	Початковий зріз				Підсумковий зріз			
	Експеримен-тальна група		Контрольна група		Експеримен-тальна група		Контрольна група	
	кіль-ть (К)	%	кіль-ть (А)	%	кіль-ть (Т)	%	кіль-ть (Р)	%
низький	10	33,3	10	33,3	7	23,3	13	43,3
нижче середнього	12	40,0	11	36,7	8	26,7	12	40
середній	6	20,0	7	23,3	9	30	3	10
вище середнього	2	6,7	2	6,7	6	20	2	6,7
високий								
$\chi 2$ критерій	11,733				11,733			
	0,234				24,103			
$\chi 2$ критерій табл.	7,81 при P<=0,05							

Натомість зростає показник середнього (30%) та вище середнього (20%) рівнів потреби у спілкуванні. Крім того, змінюється ієрархія рівнів потреби у спілкуванні. Найвищих показників одержує середній рівень потреби у спілкуванні. Актуальним залишається рівень нижчий середнього. Низький рівень займає третю позицію за кількістю осіб, яким він властивий. І хоча показник вище середнього рівня потреби у спілкуванні зазнав сприятливих змін, проте така потреба у спілкуванні виявилась найменш поширеною серед учасників групи. Високий рівень не притаманний опитуваним.

Студенти КГ не брали участі у процесі цілеспрямованої комунікативної підготовки. Результати контрольного зрізу не виявили сприятливих змін. Найбільш поширеним серед опитуваних КГ виявився низький рівень потреби у спілкуванні (43,3%), хоча на початковому етапі переважав рівень нижчий середнього. Кількість осіб з нижче середнього рівнем незначно збільшилась (до 40%). Серед опитуваних виявилось 10% з середнім рівнем потреби у спілкуванні, (згідно результатів початкового етапу – 23,3%).

Ніяких змін не зазнав показник вище середнього рівня потреби у спілкуванні (6,7%). Про відмінності між результатами контрольної та

експериментальної груп завершального зрізу говорить коефіцієнт кореляції $\chi 2=24,103$.

Про рівень потреби у спілкуванні можуть свідчити відповіді опитуваних на запитання анкети. Зокрема, серед опитуваних експериментальної групи на початковому етапі дослідження 50% краще висловлювали свої думки усно, 50% – письмово. Результати контрольного зрізу показують, що 60% опитуваних стали надавати перевагу висловленню думок в процесі спілкування, 40% й надалі краще висловлюються письмово. Коефіцієнт кореляції χ^2 =4,000 ($\chi^2_{табл}$=3,84 при P<=0,05) вказує на істотну відмінність у відповідях початкового та контрольного зрізу.

Серед здобувачів вищої освіти контрольної групи 63,33% на початковому етапі та 60% – на контрольному вважають, що їм краще висловлювати думки письмово. Із 46,67% опитуваних ЕГ краще сприймають інформацію у процесі роботи з літературою (читаючи), 53,33% – у процесі спілкування. Такі ж результати відповіді на дане питання опитуваних КГ. Згідно даних контрольного зрізу, серед опитуваних експериментальної групи на 3,33% збільшилась кількість осіб, які надають перевагу засвоєнню інформації в процесі спілкування. Показники контрольної групи показують зворотній результат – на 13,33% збільшилась кількість осіб, які краще сприймають інформацію, коли читають.

Досить інформативним є порівняння динаміки рівнів потреби у спілкуванні та мотивації навчання майбутніх учителів початкових класів, які брали участь у процесі цілеспрямованої комунікативної підготовки.

На початковому етапі експерименту серед опитуваних ЕГ переважала кількість осіб нижчим середнього рівнем потреби у спілкуванні (40%). Серед них виявлено 58,15%, які навчаються у закладі вищої освіти заради одержання диплому, 25% – заради оволодіння професією, 16,65% – заради придбання знань.

Для 33,3% опитуваних характерний низький рівень спілкування. Серед них 60% надають перевагу мотивації одержання диплому, 20% – оволодіння

професією, 20% – придбанню знань. 20% здобувачів вищої освіти мають середній рівень потреби у спілкуванні. Серед них 66,7% навчаються у ЗВО заради надбання знань, 16,7% – заради оволодіння професією, 16,7% – заради одержання диплому. Для невеликого відсотку опитуваних (6,7%) характерний вищий середнього рівень потреби у спілкуванні, серед них 50% надають перевагу мотиву придбання знань, 50% – мотиву оволодіння професією.

Аналіз результатів показує, що серед осіб з низьким та нижче середнього рівнем потреби у спілкуванні переважає мотив одержання диплому. Для опитуваних із вище середнього рівнем потреби у спілкуванні характерні мотиви придбання знань та оволодіння професією. Аналіз результатів контрольного зрізу (табл. 3.3) виявив зменшення кількості осіб з низьким рівнем потреби у спілкуванні (із 33,3% до 23,3%). Серед них – 26,6% з мотивацією на придбання знань, така ж сама кількість мотивована на оволодіння професією, 42,8% навчаються заради одержання диплому. Серед 26,7% здобувачів вищої освіти з нижчим середнього рівнем потреби у спілкуванні 37,5% надають перевагу придбанню знань, 25% – оволодінню професією, 37,5% – одержанню диплому. Після проведення комплексу комунікативної підготовки кількість опитуваних із середнім потреби у спілкуванні зросла до 30%. Серед цієї кількості 77,78% осіб обирають навчання у ЗВО заради придбання знань, 11,11% – заради оволодіння професією, 11,11% – для одержання диплому. Збільшилась також кількість опитуваних з вище середнього рівнем потреби у спілкуванні (20%). У половини з них (50%) домінує мотив придбання знань, у решти 50% – оволодіння професією.

Загалом, одержані результати вказують на прямолінійні зміни у мотивації навчання у ЗВО та рівні потреби у спілкуванні. Серед людей з низьким та нижчим середнього рівнями потреби у спілкуванні переважає мотив одержання диплому.

Для середнього рівня потреби у спілкуванні характерний найбільший відсоток осіб з мотивацією придбання знань.

Таблиця 3.3

Взаємозв'язок рівня потреби у спілкуванні та мотивації навчання у майбутніх учителів початкових класів ЕГ (контрольний зріз)

Рівень потреби у спілкуванні / Мотивація навчання	Загальний показник		Надбання знань		Оволодіння професією		Одержання диплому	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Низький	7	23,3	2	28,6	2	28,6	3	42,8
Нижче середнього	8	26,7	3	37,5	2	25	3	37,5
Середній	9	30	7	77,78	1	11,11	1	11,11
Вище середнього	6	20	3	50	3	50	0	0
Високий	0	0	0	0	0	0	0	0
Загальний показник	30	100	15	50	8	26,7	7	23,3

Для опитуваних з вищим середнього рівнем потреби у спілкуванні в однаковій мірі характерні мотиви надбання знань та оволодіння професією. Тобто, рівень потреби у спілкуванні можемо розглядати як чинник ефективної навчальної діяльності майбутніх учителів початкових класів. Як уже зазначалось, потреба у спілкуванні виступає мотиваційною основою, джерелом комунікативної активності особистості. Підвищення рівня потреби у спілкуванні є показником зростання комунікативної активності. Згідно таблиці 3.3 та рис. 3.3, актуалізація комунікативної активності здобувачів вищої освіти супроводжується зміною мотивації навчання, причому велика увага звертається на мотив надбання знань.

Загалом, аналіз результатів дослідження в експериментальній групі початкового та контрольного зрізу вказує на ефективність проведеної процедури комунікативної підготовки:

– відбулась зміна рівнів потреби у спілкуванні майбутніх учителів початкових класів експериментальної групи. Переважає середній рівень потреби у спілкуванні, збільшився відсоток осіб із вище середнього рівнем та зменшився відсоток із низьким та нижчим середнього рівнями потреби у спілкуванні;

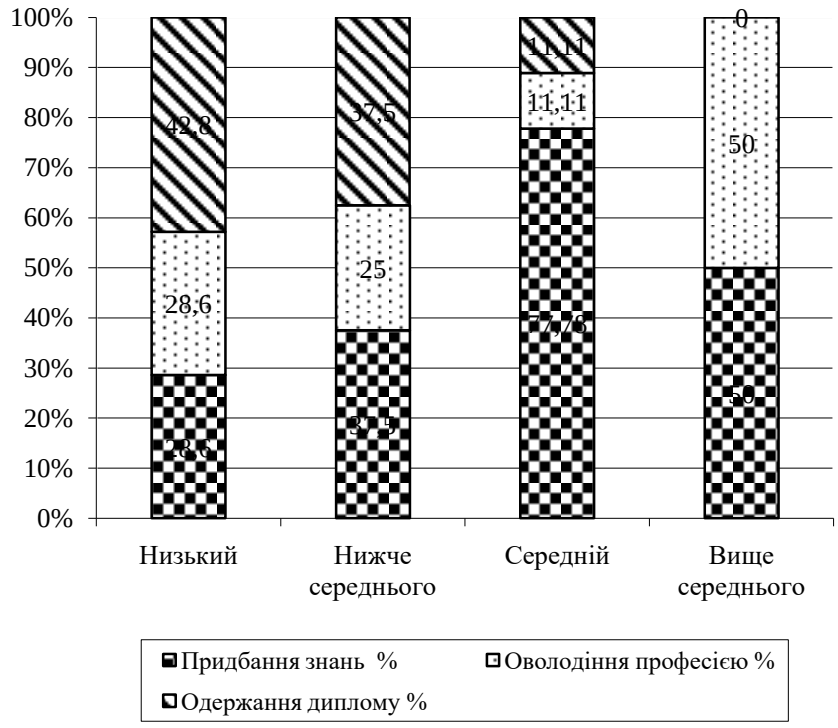

Рисунок 3.3. Співвідношення рівнів потреби у спілкуванні та мотивації навчання майбутніх учителів початкових класів експериментальної групи (контрольний зріз)

– підвищення мотивації спілкування позитивно впливає на мотивацію навчання. Про залежність рівнів потреби у спілкуванні та мотивації навчання свідчать коефіцієнти кореляції. Зокрема, мотив надбання знань корелює із середнім та вище середнього рівнями потреби у спілкуванні, оволодіння професією – з середнім рівнем, одержання диплому – з низьким рівнем потреби у спілкуванні;

– серед здобувачів вищої освіти з низьким та нижчим середнього рівнями потреби у спілкуванні переважає мотив одержання диплому. Для середнього рівня потреби у спілкуванні характерний найбільший відсоток осіб з мотивацією надбання знань. Для опитуваних з вищим середнього рівнем потреби у спілкуванні в однаковій мірі характерні мотиви придбання знань та оволодіння професією. Тобто, рівень потреби у спілкуванні виступає як чинник ефективної навчальної діяльності майбутніх учителів початкових класів;

– зростання комунікативної активності учасників комунікативної підготовки сприяло оптимізації їх мотивації навчання у закладі вищої освіти.

ВИСНОВКИ

Аналіз результатів теоретичного та емпіричного дослідження проблеми, що вивчалась, дозволяють зробити наступні висновки:

1. Уточнено і поглиблено зміст категорії «комунікативна активність», показано, що комунікативна активність виступає як багаторівнева категорія, яка розкриває індивідуально-особистісний рівень та спосіб здійснення спілкування. Проявами комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів є потреба у спілкуванні як мотиваційна основа їх комунікативного потенціалу, комунікативна установка, комунікативні якості, що характеризують особистість у процесі взаємодії, адекватні ситуації та особистості стилі спілкування як прийоми та методи реалізації комунікативної активності. Вона є засобом оволодіння знань та відображення їх у практичній діяльності. Сказане дає підстави розглядати комунікативну активність як основу пізнавальної активності та умову оптимізації навчальної діяльності.

Виявлено особливості комунікативної активності майбутніх учителів початкових класів в навчальній діяльності у практиці закладу вищої освіти. Серед опитуваних переважає низький та нижче середнього рівні потреби у спілкуванні, що супроводжується відсутністю повної задоволеності у взаємодії та її формальним характером протікання у студентській групі, малосприятливою ситуацією для вияву ініціативи у навчанні. У системі цінностей сучасної молодої людини пізнавальна активність та навчання не є значущими і займають практично останні позиції; комунікативна активність як засіб пізнання також не означена пріоритетністю для студентської аудиторії. Основний мотив навчання в університеті – одержання диплому. Тобто, реальний стан розвитку комунікативних характеристик здобувачів вищої освіти є недостатньою мірою розвинений і супроводжується низькою комунікативною активністю та неадекватним вибором мотивів навчання.

2. Показниками адекватної комунікативної активності виступають середній та вище середнього рівні потреби у спілкуванні, позитивні комунікативні установки, високий рівень розвитку комунікативних якостей та їх актуальність у системі ціннісних орієнтацій, індивідуалізований формат взаємодії. Експериментально доведено, що досягнення зазначеного рівня комунікативної активності сприяє домінуванню продуктивних мотивів навчання у структурі комунікативної підготовки здобувачів вищої освіти та супроводжується актуалізацією цінностей-відношень до навчання та пізнавальної активності .

3. Складові комунікативних особливостей майбутніх учителів початкових класів у процесі навчальної діяльності підлягають корекції під впливом цілеспрямованої комунікативної підготовки. Успіх у процесі комунікативної підготовки забезпечується за умов формування позитивних комунікативних установок як внутрішнього стану готовності до процесу спілкування, як стійкого переконання при погляді на себе та партнера по взаємодії; спонукання комунікативної активності та актуалізації пізнавальної активності. Оптимізація комунікативної підготовки реалізується за допомогою активних методів навчання у поєднанні з теоретичними формами роботи зі здобувачами.

Важливою психолого-педагогічною умовою оптимізації комунікативної активності і комунікативної підготовки виступають комунікативні установки учасників спілкування. Наявність негативної комунікативної установки та низької комунікативної толерантності серед комунікативних особливостей здобувачів вищої освіти не сприяє виникненню позитивного психологічного клімату й оптимальних процесів спілкування в групі, розвитку емпатійних здібностей, потреби у спілкуванні, а відтак і комунікативної активності загалом. Зниження показників негативної комунікативної установки забезпечує оптимізацію комунікативної активності та позитивно впливає на мотивацію навчання.

4. Показниками адекватної комунікативної активності виступають середній та вище середнього рівні потреби у спілкуванні, позитивні комунікативні установки, високий рівень розвитку комунікативних якостей та їх актуальність у системі ціннісних орієнтацій, індивідуалізований формат взаємодії. Експериментально доведено, що досягнення зазначеного рівня комунікативної активності сприяє домінуванню продуктивних мотивів навчання у структурі комунікативної підготовки майбутніх учителів початкових класів та супроводжується актуалізацією цінностей-відношень до навчання та пізнавальної активності.

Перспективами дослідження є поглиблення теоретичних уявлень про комунікативну активність здобувачів вищої освіти у процесі навчальної діяльності у ЗВО, етнопсихологічні особливості комунікативної активності, удосконалення процесуальних технологій комунікативної підготовки майбутніх учителів початкових класів з урахуванням специфіки закладу вищої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ашиток Н. Комунікативна компетентність педагога: структура, етапи формування. *Молодь і ринок*. 2015. № 6 (125). С. 10−13.

2. Байдюк Л. Формування комунікативної компетентності майбутніх учителів початкової школи в сучасних умовах. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2022. Вип. 2 (26). С. 59–69.

3. Барановська Л. В., Глушаниця Н. В. Психологія ділового спілкування : навч. посібник. Київ : НАУ, 2016. 283 с.

4. Березовська Л. Комунікативні бар'єри у спілкуванні соціального працівника: шляхи подолання. *Український педагогічний журнал*. 2020. № 2. С. 87–94.

5. Березяк К. М., Васильєва О. А., Накорчевська О. П. Психологічні особливості адаптації студентів до навчання в умовах війни. *Перспективи та інновації науки. Серія : Педагогіка, Психологія, Медицина*. 2022. № 10 (15). С. 401–410.

6. Білоус Р., Сошенко С., Лебединська Г. Соціально-психологічний тренінг як засіб подолання комунікативних бар'єрів у процесі міжособистісного спілкування студентів. *Збірник наукових праць РДГУ : Психологія: реальність і перспективи*. 2021. Вип. 16. С. 18–26.

7. Білявська Т. М. Комунікативна компетентність як важлива складова фахової підготовки майбутніх учителів початкової школи. *Colloquium-journal*. 2020. № 34. С. 43–47.

8. Власенко В. В. Вчителі-учні: психологія взаємних оцінних ставлень. Київ : Вища школа, 1995. 154 с.

9. Гірняк А. Н. Психологічні засади модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу ЗВО : автореф. дис. … д. психол. наук. спец. 19.00.07. Івано-Франківськ, 2021. 38 с.

10. Гірняк А. Н., Гірняк Г. С. Діалогічна взаємодія учасників освітнього процесу, як передумова та гарантія його ефективності. Guarantees and protection of fundamental human rights as the integral element of integration of Ukraine on the EU: monografia zbiorowa. Olsztyn (Polska) : Wydziai Prawa i Administracji UWM w Olsztynie, 2019. S. 105–117.

11. Глазкова І. Я. Комунікативні бар'єри: сутність, причини появи, типологія. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2011. Випуск IV. Частина І. Слов'янськ. 2011. С. 250–258

12. Голубенко Т., Діордіца І., Сіра Л. Особливості психолого-педагогічної адаптації здобувачів вищої освіти до освітнього процесу в умовах воєнного стану. *Наукові інновації та передові технології*. 2022. № 6 (8). С. 112–122.

13. Гриньків А. Комунікативна компетентність у професійній підготовці менеджерів соціокультурної діяльності. *Вища освіта України*. 2022. № 4. С. 54–60.

14. Дудчак Г. Формування педагогічного іміджу в майбутніх учителів НУШ. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2021. № 2 (22). С. 56–63.

15. Єпіхіна М. А. Базові тенденції професійної підготовки майбутнього вчителя початкової школи у контексті сучасних викликів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2022. № 2 (51). С. 46–49. https://doi.org/10.24144/2524-0609.2022.51.46-49 (дата звернення: 13.05.2024).

16. Желанова В. В. Інноваційний вимір сучасної вищої освіти: аналіз напрямів. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 50. Т. 1. С. 145–148.

17. Желанова В. В. Мультимедійний супровід інноваційних аспектів сучасної вищої освіти. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2022. № 2 (51). С. 50–53. https://doi.org/10.24144/2524-0609.2022.51.46-49 (дата звернення: 23.04.2024).

18. Звєрєва Н. Л. Формування педагогічної комунікативної компетентності майбутніх учителів початкових класів у процесі фахової підготовки : дис. ... д-ра філософії : 13.00.01. Харків, 2021. 202 с.

19. Кайдалова Л. Г., Пляка Л. В. Психологія спілкування : навчальний посібник. Харків : НФаУ, 2011. 132 с.

20. Карпенко Є. Основи психотренінгу : навчальний посібник. Дрогобич : Просвіт, 2015. 78 с.

21. Козловський Ю. М. Педагогіка : підручник / Ю. М. Козловський, В. Л. Ортинський, Л. В. Дольнікова. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2020. 372 с.

22. Концептуальні засади реформування школи : Нова українська школа. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf (дата звернення: 09.06.2024).

23. Короткий словник актуальних педагогічних термінів / упор. Флегонтова Н. М. Київ : КНУТД, 2013. 55 с.

24. Костюк С., Марценюк М. До питання історії вивчення поняття спілкування. *Вісник Національного університету оборони України*. 2019. № 2 (52). С. 72–78.

25. Кушнір Н. О., Шакотько В. В. Підготовка вчителя початкової освіти і виклики Нової української школи. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Педагогічні науки*. 2019. № 39. С. 92–99.

26. Лупак Н. М. Формування комунікативної компетентності майбутніх учителів мистецтва: засади інтермедіальної технології : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2020. 452 с.

27. Макаренко Н., Андрійченко О., Торяник М. Подолання комунікативних бар'єрів у спілкуванні з носіями мови. *Проблеми сучасної психології*. 2019. № 20. С. 325–334.

28. Максименко С. Д. Ґенеза здійснення особистості. Київ : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. 240 с.

29. Максименко С. Д. Заброцький М. М. Технологія спілкування: комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування : навч. посіб. Київ : Главник, 2005. 112 с.

30. Маринченко Г. М., Моцак С. І. Формування критичного мислення студентів під час вивчення дистанційного навчання. *International scientific journal «Grail of Science»*, 2021 № 4. P. 463–467.

31. Мотуз Т. В. Цінності професійної діяльності вчителя початкових класів Нової української школи. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. № 73. 2020. Т. 3. С. 85–88.

32. Обміняна Г. Комунікативна активність студентів у вищому навчальному закладі як необхідна умова навчальної та професійної педагогічної діяльності. URL: https://imso.zippo.net.ua/wpcontent/uploads/2022/01/3.%D0%A7%D0%BE%D1%81.pdf (дата звернення: 29.03.2024).

33. Оліяр М. Формування комунікативної компетентності майбутніх учителів початкової школи в контексті євроінтеграційних процесів. *Гірська школа Українських Карпат*. 2017. № 16. С. 45−50.

34. Орбан-Лембрик Л. Е. Спілкування як соціально-психологічний феномен. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія.* Івано-Франківськ : Вид-во «Плай» Прикарпатського ун-ту, 2003. Вип. 8. Ч. 2. С. 3−15.

35. Орел А., Жмайлов В. Прикладні аспекти комунікативних бар'єрів у сучасному суспільстві. *Економіка та суспільство*. 2022. № 45. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-45-100 (дата звернення: 11.09.2024).

36. Педагогічна освіта і професійна підготовка в сучасному соціокультурному середовищі : монографія / Товканець Г. В. та колектив авторів / за заг. ред. Г. В. Товканець. Мукачево : Редакційно-видавничий центр МДУ, 2018. 302 с.

37. Пісна Т. М. Комунікативна активність як необхідна умова формування професійної компетентності майбутніх фахівців. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2019. Вип. 182. С. 219–222.

38. Попова Л. М. Теоретичні основи підготовки майбутніх учителів початкової школи до міжкультурної комунікації. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки*. 2019. № 2 (18). С. 229−233.

39. Про вищу освіту : Закон України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 17.03.2024).

40. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 р. № 87. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019 (дата звернення: 26.02.2024).

41. Про затвердження концепції розвитку педагогічної освіти. Наказ міністерства освіти і науки України від 16.07.2018. № 776. URL: mon.gov.ua (дата звернення: 29.02.2024).

42. Про повну загальну середню освіту : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text (дата звернення: 15.03.2024).

43. Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 р. № 286-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text (дата звернення: 24.02.2024).

44. Професійний стандарт за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» : Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 23.12.2020 р. № 2736. 45 с. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/file/text/87/f502781n16.pdf (дата звернення: 28.03.2024).

45. Процеси гуманізації та гуманітаризації освіти : монографія / А. В. Сакун, О. П. Кивлюк, М. О. Нестерова та ін. Київ : КНУТД, 2020. 176 с.

46. Психологія спілкування : навч. посіб. / Л. О. Савенкова, В. В. Сгадова, Л. Л. Борисенко та ін. ; за заг. ред. Л. О. Савенкової. Київ : КНЕУ, 2015. 309 с.

47. Різун В. В. Теорія масової комунікації. Київ : Видавничий центр «Просвіта», 2008. 260 с.

48. Савенкова Л. О. Комунікативні процеси у навчанні (Елементи теорії і практики формування комунікативних умінь) : навч. посібник. Київ : Вид-во КДЕУ, 1996. 120 с.

49. Савченко О. Початкова освіта в контексті ідей Нової української школи і учнів. *Всеукраїнський наук.-практ. журнал Директор школи, ліцею, гімназії*. 2018. № 2. С. 4–10.

50. Сікорський П. І. Нова педагогіка. Львів : Львівська політехніка. 2021. 539 с.

51. Словник термінів і понять сучасної освіти / уклад. : Л. М. Михайлова, О. В. Пагава, О. В. Проніна. За заг. ред. Л. М. Михайлової. Сєвєродонецьк, 2020. 194 с.

52. Солодчук С. Є. Професійне спілкування як предмет дослідження у психології. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Т. 9. Вип. 13. С. 339–349.

53. Сорочан Т. В. Особливості міжособистісного спілкування студентської молоді. Збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської Internet-конференції «*Актуальні проблеми гуманітарно-правових наук*» (березень 2018 р.). Відп. ред. К. В. Ніколенко. Кривий Ріг : ДонНует, 2018. С. 73–74.

54. Сорочан Т. М. Учитель нової школи. Підготовка тренерів для навчання вчителів нової української школи. *Управління освітою*. 2018. № 3. С. 22–28.

55. Сущенко Л. О. Аксіологічні пріоритети сучасного освітнього процесу в контексті ідей Олександри Савченко. *Контексти творчості Олександри Яківни Савченко. Цілі і цінності початкової освіти: реалізація в умовах сьогодення* : збірник матеріалів ІІІ Всеукраїнських педагогічних читань пам’яті О. Я. Савченко «Контексти творчості Олександри Яківни Савченко. Цілі і цінності початкової освіти: реалізація в умовах сьогодення», Київ, 9 листопада 2023 р. (наукове електронне видання) / за заг. ред. Олега Топузова,

Оксани Онопрієнко : Ін-т педагогіки НАПН України. Київ : Педагогічна думка, 2023. С. 174–177.

56. Теличко Н. В., Котубей В. Ф. Педагогічна сутність комунікативної культури майбутніх учителів початкових класів у психолого-педагогічних дослідженнях. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2018. Вип. 1 (7). С. 194−197.

57. Форостюк Т. Формування комунікативної компетентності в майбутніх учителів сучасної початкової школи в процесі фахової підготовки. *Humanitarium*. 2019. Вип. 45 (2). С. 147–153.

58. Фурман А. В. Теоретична модель емпатійної взаємодії психолога з клієнтом. *Психологія і особистість*. 2022. № 2. С. 9–40.

59. Фурман О. Успішність, успіх і Я–концепція особистості. *Психологія і суспільство*. 2023. № 1. С. 191–204.

60. Фурман О., Шафранський В., Гірняк Г. Міжособове спілкування і вплив як осереддя та інструмент соціально-психологічної роботи. *Психологія і суспільство*. 2022. № 2 (86). С. 83–96.

61. Хващевська О., Кишкар Є. Мотиваційна готовність майбутніх учителів початкових класів до впровадження інновацій в освітній процес. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2018. Випуск 7. С. 179–190.

62. Хижняк І. Ключові результати професійної підготовки сучасного вчителя початкової школи у ЗВО. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2018. № 8. С. 5–15.

63. Химинець В. Оновлення початкової ланки освіти в контексті євроінтеграційної політики України. *Учитель початкової школи*. 2018. № 9. С. 3–5.

64. Чос С. Нестандартні форми розвитку комунікативної компетентності учнів початкових класів Нової української школи. Житомирщина педагогічна № 4 (24). 2021. URL:

https://imso.zippo.net.ua/wpcontent/uploads/2022/01/3.%D0%A7%D0%BE%D1%81.pdf (дата звернення: 17.04.2024).

65. Ямчук Т. Ю., Барчій М. С. Культура професійного спілкування психологів. *Психологія: теорія і практика*. 2018. Вип. 2 (2). С. 170–180.

66. Ященко Е. М. Комунікативний тренінг як інноваційна форма розвитку комунікативної культури студента в контексті освітньої діяльності. *Вища освіта у контексті інтеграції до європейського освітнього простору: Новітні засоби навчання і виховання: проблеми впровадження та стандартизації*. 2018. С. 406–412.

67. Rudkevych N., Hotsuliak K., Marynchenko H., Hryashchevskaya L., Ivanova T. The development of teachers' professional competence within the conditions of modernization of the educational environment. *Revista Tempos e Espaços em Educação*, 2020. 13 (32). p. 102.

68. Sushchenko L. Pedagogical determinants of the development of organizational culture of a higher education institution. *Актуальні проблеми педагогічної освіти: новації, досвід та перспективи* : збірник тез доповідей IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (20 квітня 2024 року, м. Запоріжжя) / за заг. ред. Л. О. Сущенко. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2024. С. 189–192.

69. Sushchenko L., Sushchenko R., Martyniuk T., Pushchyna I., Sadykina A., Stryzhak G. Inclusive pedagogy in society 5.0: social aspect. AD ALTA. Journal of interdisciplinary research, 2024. September 14/02-XLIV. P. 80–84. URL: https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/140244/papers/A_14.pdf (дата звернення: 26.10.2024).